

А. ИРИСОВ, А. НОСИРОВ,
И. НИЗОМИДДИНОВ

ЎРТА ОСИЁЛИК
ҚИРҚ ОЛИМ

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1961

*Китобчада Урта осийлик астроном, математик, ме-
дик ва файласуфлар — Форобий, Беруний, Ибн Сино,
ал Хоразмий, Али Қушчи, ал Фаргоний ва бошқалар-
нинг — жами 40 олимнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида
қисқача ҳикоя қилинади.*

*Китобча кенг китобхонлар оmmasига мўлжаллана-
ди.*

На узбекском языке

А. ИРИСОВ, А. НАСЫРОВ, И. НИЗАМУДДИНОВ

СОРОК УЧЕНЫХ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Ирисов А., Насыров А. ва Низомиддинов И.

Урта осийлик қирқ олим. Т., Узфанакаднашр, 1961.
102 бет.

Ирисов А., Насыров А. и Низамуддинов И. Сорок ученых
Средней Азии.

I. Насыров А. ва бошқ., — II. Низомиддинов И. ва бошқ.

001

Издательство АН УзССР
Ташкент. 1961

Муҳаррирлар У. Тожихўжаев, Ғ. Рашидов
Техмуҳаррир Ҳ. Қорабаева
Корректор С. Абдуқиримов

Р09343 Теришга берилди 1/IX-61. Босишга рухсат этилди 13/X-61
Қоғоз 84×109 $1/32=1,56$ Қоғоз л. босма л. 5,125. Нашриёт л. 5,25.
Нашриёт № 176/61. Тиражи 5000 Баҳоси 19 т.

УзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси,
Хоразм кўчаси, 9. Заказ 982. Нашриёт адреси:
Куйбишев кўчаси, 15.

СУЗ БОШИ

Мамлакатимизда фан ва маданият кун сайин гуркираб ўсмоқда. Фан ва маданият арбобларини ардоқлаш тузумимиз қонига сингиб кетган фазилатлардан биридир. Ана шунинг учун ҳам мамлакатимизда фанга хизмат қилиш олимларимиз учун фахрли бир ишга айланади қолди, чунки маданият ва маърифат ҳамда тараққиётга хизмат қилган киши қўшган ҳиссасига яраша ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлади, бу эса замондошларга, айниқса, ёш авлодга ўрнак ва намуна рамзига айланади.

Фан ва техника соҳасидаги кашфиётлар учун бериладиган мукофотлар, олимларнинг қадр қимматини ўз ўрнига қўйиш, меҳнатига балли деб, яна ҳам янги босқичларга кўтарилиш учун далда ва илҳом бериб, уларни қўллаб-қувватлаш—булар ҳаммаси тузумимизнинг фазилати, киши меҳнатига бўлган янгича муносабат намунасидир. Ер бизники эди, энди осмон, жумлаи жаҳон ҳам бизники бўлиши шунинг натижаси бўлса керак. Хуллас—бу бетиним кoinот илмпарвар, илмистарларники — бизники бўлди. Илгарилари муболағали гап сифатида ишлатиладиган фалончи одам «Дунёни гир айланиб келди» ибораси фан ҳикматида ўз ҳақиқатини тоғди, муболағадан рост, оддий бир ҳақиқатга айланди.

Қўхна тарих жуда ҳам кўплаб кашфиётчи фарзандларни кўрган. Лекин бу олижаноб фарзандлар ўз даври, ўз тузумидан доимо ҳам рўйхушлик кўравермаган. Илм-фанга рўйхуш бериш ўтмиш тузумнинг асос эътибори бўлмагандан кейин Форобийга ўхшаб ижодга шароити, ёнишга қоғоз, тирикликка емак-ичмагу, тунига ёғду тополмай, Ибн Синога ўхшаб, яшашга тивч-осуда

макон тополмай, фарёд чекиб кетаверганлар. Қанча-қанчаси тузум азиятига бардош беролмай, тарки дунё қилиш йўлига кирган, қанча-қанчаси заҳар ичиб ўлган, қанча-қанчаси пессимистик руҳга берилиб, ўзлигидан воз кечган. Ниҳоят, минг-минглаб талант ғунчалари очилмай сўлган, минг-минглари илдизига болта урилган.

Лекин шароитнинг жуда ҳам оғирлигига қарамай, илмга берилган бу боболаримиз аянчли кечмишларни, оғир турмуш шароитига бардош бериб, илм-маърифат ўрганish ва ёйиш йўлини тутганлар ва натижада анча-мунча ютуқларга эришганлар.

Адабиётчи Абул Фараж Исфаҳоний ўзининг бутун умрини бир асар ёзишга бағишлабди. 21 жилдли «Ағоний» асарини ёзиш учун унга 50 йил умр керак бўлибди. Ҳотам Розий уч минг фарсахли (бир фарсах — саккиз тош, бир тош 12 минг қадам) йўлга бориб, илм олишга муваффақ бўлибди. Закариё Розий илм йўлида Бухорою Африкагача сафар қилибди. Абу Бакр Нобулисий ёзган асарлари одамларни диндан қайтаради деб, Миср султони фармони билан авторни оёғидан дорга осишиб, терисини шилишибди, машҳур файласуф Шаҳобуддин Суҳравардий ал Мақтул ўлимга ҳукм этилгач, буйруқдан норози бўлиб, очлик эълон қилиб, шу кўйи вафот топибди.

Мирза Улуғбекдек йирик астроном, подшо бўлганига қарамай, тескаричи кучлар — диний мутаассибларга қарши келолмай, ўғли томонидан ўлдирилганлиги ҳам тарих саҳифаларида маълум. Бундай ҳоллар фан тарихида жуда-жуда кўп учрайди...

Ҳар бир шаҳар ё ўлкада, юз йил ичида бўлса ҳам, бирорта йирик сиймо етишиб чиққан. Бу, албатта, у давр учун катта гап эди, чунки меҳнаткаш халқнинг оғир турмуш шароити, илм-маърифатнинг қоқоқлиги, тинимсиз урушлар — булар ҳаммаси тараққиётга қўлидан келганча тўсқинлик қиларди. Лекин ақл-тафаккур асрлар оша ўз хизматиши ўтаб келди, маърифатпарварлар билим байроғини баланд кўтариб, инсонларни ўз ортидан элтди.

Бундай олижаноб ишда олимларимизнинг хизмати чексиз.

Урта Осиёда жуда кўп олим етишиб чиқди, булар халқ орасига билим-маърифат ёйдилар, табиат сирларини очдилар; ўз ўйлари, мулоҳазаларини эса ўзлари-

дан кейинги авлодларга қолдирдилар. Лекин бу ўтмиш олимларимизнинг ижоди тарихда юз берган жуда кўп қонли урушлар, ёнғин-офатлар элагидан ўтиб келиши жуда қийин бўлди. Хону шоҳлар буйруғи билан китоб куйдиришлар ҳам бўлиб, бу ҳол ўзидан кейин аянчли хотира қолдирди. Манбаларнинг хабар беришича, Хулагухон Бағдод шаҳрини босиб олгандан кейин ундаги барча китобларни Дажла дарёсига ташлатган, бунда китоб снёҳи сувга чиқиб, дарё ранги ўзгарган ва худди қон аралашган сувга ўхшаб қолган; қанча вақтгача дарё сувини ичиб бўлмаган; битта бугина эмас, китоб куйдириш офатига Бухородаги Маҳмуд Елвач мадрасаси ҳам дучор бўлган. Ибн Сино асарлари ҳам бу фалокатдан четда қолмаганлиги тарихда маълум.

Шундай офатлар оқибатида, минг-минглаб ижод қилинган асардан битта-яримта асар сақланиб қолган, юзлаб асар ижод қилган мутафаккирдан ё ному нишон қолмаган, ё шу олим ҳақида унда-бунда парчалар эслатиладиган ўринлар етиб келган. Шунинг учун ҳам, Берунийдек забардаст олимнинг 154 та асаридан 24 тасигина дунё кутубхоналарида сақланиб қолган, холос. Ундан ташқари, бу олимларимизнинг асарлари эмас, балки кўпларининг номи ҳам бизга етиб келмаган, борларининг ҳам номи чалкаш бўлиб юрган. Тарих оқимининг юзага келтирган чалкашликлари натижасида бир олимнинг асари бошқа бир олимга нисбат берилган, бир шоир шеъри бошқа бир шоирга мансуб бўлиб қолган. Булар ҳаммаси асл ижод қилинган асар нусхаларининг бизнинг давримизгача сақланиб, етиб келмаганлиги, бу эса, ўз навбатида, уруш ва қирғинларнинг келтирган ҳасратли оқибатидир.

Бундай нотўғриликларнинг аянчли, мунгли излари маданиятимиз тарихида озмунча эмас. Ана шунинг натижасида халқ орасида «ғалати машҳур» (шуҳрат топган хато) ибораси вужудга келган.

* * *

Қўлингиздаги бу китобча фанга маълум бўлган ўрта оснелик бир қанча олимларга бағишланган библиографик асардир. Ўрта оснелик олимларнинг баъзилари ҳақида маълумот кўп бўлса, баъзилари ҳақида бир-

икки сатрдан ошмайди. Баъзан, асар бўла туриб, на авторнинг исми ва на тахаллуси сақланган. Баъзан эса дурустгина асар ёзиб, ўта камтарлик, салафларга нисбатан одоб сақлаш ва, қолаверса, ўзи қилган ажойиб ишни қилиниши керак бўлган оламшумул ишларга қараганда ҳеч даражасида англаш ҳам авторнинг китобга исмини ёзмаслигига сабаб бўлган. Дадилланганлари эса, баъзи-баъзида китоб сўнгида «Буни ёзувчи даврдан алам кўрган, замондан ситам кўрган, фақирлар фақир, ҳақирлар ҳақир бўлган бир киши» деб ҳам кетаверган. Оқибат, ҳозирги кунда жуда кўп тарихий, илмий асарларимиз авторлари номаълум бўлиб қолган. Бундай ҳол Шарқ адабиётида, айниқса, Ўрта Осиё адабиётида кўп учрайди. Аммо ҳали барча имконият қўлдан кетган эмас, ҳали кўп нарсани тадқиқлаш, ноаниқларини аниқлаш, номаълумларини билиб олиш учун вақт бор. Бунинг учун фақат қунт билан текшириш, жиддий илмий тадқиқотлар олиб бориш зарур.

Бизнинг бу йўлдаги ниятимиз қўлда бор манбалардаги маълумотларни (унинг катта ё кичик бўлишидан қатъий назар) бу соҳа билан шуғулланувчиларга ёки шу соҳага қизиқувчи китобхонларга етказишдир, холос.

Биз бу китобчада олимларимизнинг ҳаммасини атрофлича қамраб ололганимиз йўқ. Кўп олимлар номи бизга номаълум бўлиши ҳам турган гап. Шу сабабдан бу китобча Ўрта Осиё фан олимлари учун тўла-тўқис жавоб беролмайди, уларнинг фақат бир қисмигагина библиографик кўрсатма бўлиши мумкин.

Ундан ташқари, бу китобча Ўрта Осиё олимларининг бир-бири билан бўлган муносабатлари, бирининг ишини иккинчиси давом эттириши каби эстафетик ҳолат, улардаги илмий боғланишларга ва ҳатто уларнинг қайси синфга мансублиги, даври, шароитига ҳам тўхталмаганлиги ҳурматли китобхонларни ранжитмасин. Чунки Ўрта Осиё олимларининг ким бўлишидан, қайси табақадан келиб чиқишидан қатъий назар, тарих олдида, фан олдида қилган хизматлари шарафли. Албатта, бу соҳада мамлакатимиз фан тарихи ҳали кўп тер тўкишларни талаб қилади.

Олимлар сонини қирқта билан чегаралашимиз ҳам тасодифий топган материалларимизни ниҳоялаш учун-

гина, холос. Йўқса, ҳали номи оммага номаълум олимларимиз ҳам кўп. Улар ҳақида бор маълумотларни тўплаб, оммага маълум қилиш галдаги иш.

Гарчи олимлар ичида бир-икки шахс территориал жиҳатдан Урта Осиёга тегишли бўлмаса-да (масалан, Мирсайид Шариф, Қирмоний, Журжоний кабилар), лекин бу олимлар фаолияти, асосан, Урта Осиёда ўтганлиги сабабли, уларни китобчага киритиш лозим кўрилади.

Китобча, асосан, олимлар таржимаи ҳолларига бағишланган бўлса ҳам, унга Қошғарий, Замахшарий каби ижтимоий фан мутахассиси бўлган баъзи бир олимлар ҳам киритилди, чунки бу мутафаккирлар ҳам фаннинг маълум бир соҳаларидаги забардаст кишилардан бўлиб, жуда катта шухрат қозонган, ўз ижодларида фаннинг бирор соҳасини қамраб олишга уринган.

Агар китобда камчиликларга йўл қўйган бўлсак (камчилик бўлиши табиий, бунга ҳеч шубҳа бўлиши мумкин эмас), ҳурматли китобхонлардан аввалдан уэр сўраймиз ва бу соҳада кейинги қилинадиган ишларнинг янада яхшироқ, янада пухтароқ бўлиши ниятида ўзларининг қимматли фикр ва мулоҳазаларини билдиришларини ва бунга матбуотда тақриз пайдо бўлганда, китобни шу тақриз билан қўшиб мутолаа қилишларини истаймиз.

Авторлар.

УРТА ОСИЁЛИК МАШҲУР ОЛИМЛАР

МУҲАММАД ХОРАЗМИЙ

Урта Осиеда, жумладан, ҳозирги Ўзбекистон территориясида етишиб чиққан дастлабки буюк олимлардан бири математик Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийдир.

Хоразмий номи илк математика фанининг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ. У ўрта асрларда ватанимизда етишиб чиққан буюк сиймолардан Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино кабиларнинг пешқадам ўтмишдоши ҳисобланади. Бу олимларнинг ҳаммаси ҳам асосий асарларини араб тилида ёзганлар. Чунки ўрта асрларда мамлакатимизга ислом дини билан бирга араб тили ҳам кириб келди. Бу тил умум «мусулмон олами»да фан тилига айланди. Олимлар, шоирлар бу тилда ижод қилар, йирик-йирик илмий асарлар шу тилда яратилиб, сўнг тарқалар эди. Урта Осиеда ҳам бу даврда анча-мунча йирик фан арбоблари етишиб чиқди. Булар Урта Осие фани ва маданиятини юқори босқичга кўтариш билан бирга жаҳон маданиятига ҳам салмоқли таъсир кўрсатган ва бу билан шон-шарафга эришган эди.

Агар араблар Урта Осиени босиб олиб, бу ердаги илгаридан мавжуд бўлган фан ва маданият ўчоқларини йўқотган бўлсалар, уларнинг тарихий обидаларни ер билан яксон қилган бўлсалар, кўп ўтмай, қадимий илмий традиция аста-секин тирила бошлайди; фан ва маданият, санъат ва адабиёт янги шароит кийимини кийиб олади ва, ниҳоят, бу соҳаларда йирик сиймолар етишиб чиқади. Бу етишиб чиққан кишилар ўз ижодида замонасининг илғор ғояларини ақс эттиради. Чунки замон ва ижтимоий тараққиёт шуни тақозо қиларди. Мана шундайлардан бири Урта Осиенинг буюк олими Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийдир.

Хоразмийнинг туғилган ва вафот қилган йили аниқ маълум эмас, тахминан, уни 847 йилларда, анча қариган чоғида, вафот қилган деб ёзадилар.

Муҳаммад Хоразмий ёшлигидан математикага жуда берилган ва ўзининг бу қобилияти билан халқ ўртасида ҳурматга сазовор бўлган эди. У Шарқда мавжуд бўлган илмий асарларни қунт билан мутолаа қилади. Математика, астрономия, геометрия, география, медицина ва тарихий ўрганади. У ўзининг илмга қаттиқ киришиши натижасида, ҳатто, араб, форс, ҳинд, юнон тилларини ҳам ўрганиб олади ва шу тилларда ёзилган асарларни мутолаа қилиб, ўз билимини оширишга муваффақ бўлади.

Уша вақтда Шарқда ҳиндларнинг астрономия ва математикага оид «Синдиҳинд» деган асари олимларга қўлланма бўлиб юрар эди. Лекин бу асарнинг кўп жойларини тушуниш қийин бўлиб, анча-мунча жойида хатолар ҳам бор эди. Шу сабабдан ундан фойдаланадиганлар жуда қийналиб, кўп кишилар бу китобдан баҳраманд бўлолмас эдилар. Хоразмий бу асарни ўқиб, унинг қийин ва янглиш жойларини топади ва уни қайтадан ишлаб чиқади. У, китобга бир неча янги боблар қўшади; қийин, тушуниб бўлмайдиган ифодаларини енгиллаштириб, хатоларини ўзининг текширувлари асосида қайтадан тузатади ва унга «Қисқарган Синдиҳинд» деган ном беради. Бу асар Хоразмийнинг ўз тажрибалари асосида қайтадан ишланиб, янги, ажойиб бир илмий асар ҳолига келади.

Уша даврда «Синдиҳинд»ни билган кишилар Хоразмийнинг бу асарини зўр қувонч билан қабул қиладилар.

«Қисқарган Синдиҳинд» бутун дунёга машҳур бўлиб кетди. Тарихчи Жамолиддин Қифтийнинг сўзига қараганда, то XIII асргача, яъни Қифтий яшаган давргача бу асар олимлар ўртасида, кенг кўламда фойдаланиб келинган.

«Қисқарган Синдиҳинд» китоби Европа ва Шарқда астрономия ҳамда математика соҳасида янги бир давр очди. Бу асар Европада ҳам бир неча юз йиллар шундай соҳада ишлаб келаётган олимлар қўлидан тушмай келди. Ҳиндларнинг ўнлик рақамлари Хоразмийнинг бу асари орқали «Араб рақамлари» номи билан бутун дунёга ёйилди. Бундан илгари Европада қўлланиб ке-

лингган рақамлар ҳозиргидай бўлмай, жуда қийин ҳисобланган юнон-латинча абака рақамлари эди.

Хоразмий алгебра фанининг асосчисидир. У биринчи бўлиб, «Алжабр ва муқобала» деган асар ёзиб, бу фанга асос солди. Унинг бу асари Шарқда математика бўйича жуда кўп асрлар давомида қўлланма бўлиб келди. Асар латин тилига ва Европадаги бошқа тилларга таржима қилиниб, бутун дунёга танилди. Бу китобнинг бир қисми кейинчалик ҳозирги алжабр (алгебра) фанига айланиб кетди.

Хоразмийдан кейин ўтган Шарқ олимларидан Абу Комил Шужоъ ибн Аслам у ҳақда шундай ёзади: «Мен ҳисоб олимларининг китобларини кўп ўқидим. Бу китоблар орасида Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг «Алжабр ва муқобала» китобини энг соғлом қондали ва энг тўғри қиёсли деб топдим. Шундай бўлгач, Хоразмий китобини олдинга қўйиш, унинг билим ва фазилатига иқдор бўлишимиз лозим. Чунки, Хоразмий бу китобни ёзишда энг олдинги ва бу соҳада биринчи бўлиб ёзган кишидир. У ихтиро қилган қондалар орқали «Алжабр ва муқобала»нинг бекик қолган жойларини ўргандик, ақлдан узоқларини ақлга мувофиқлаштирдик, қийинларини осонлаштирдик».

Ғарб олимларидан Сартон ўзининг фан тарихига оид асарининг кириш қисмида бутун IX асрнинг биринчи ярмини Хоразмий даври деб атади ва Хоразмий «Ўз даврининг энг буюк математиги ва агар ўша даврдаги бутун аҳволни эътиборга олсак, ҳамма даврларнинг ҳам энг буюк сиймосидир» деб олимга юксак баҳо беради.

Ҳақиқатан ҳам Муҳаммад Мусо Хоразмий бутун дунё олимлари тан олган буюк сиймо эди. Ғарбда ал Хоразмийнинг латинлашган номи «Ал гаритмус» бўлиб, бу ном кейинчалик «Алгоритм», «Алгорифм» бўлиб, математикада ҳисоблашнинг янги усулини билдирадиган бўлди.

Олимларнинг кўрсатишича, машҳур математиклар: Фибоначчи, Пачноли, Тарталь, Кардан, Феррарилар ҳам Хоразмийнинг математикага оид асарларининг латин тилига қилинган таржимасидан фойдаланганлар.

Хоразмий ёзган «Алжабр ва муқобала» асарининг бир қисми кейинги давр «Алгебра» фанининг асоси бўлиб қолди. Чунки бу масалаларни ҳал қилишда ҳам

Хоразмий методлари омманинг тушуннишини осонлаштирди. Бунда Хоразмий оддий тенгламаларни ечиб беришда яхши йўл тутди, у майдон сатҳини ўлчаш каби амалий зарур масалалардан бошлаб, бир қанча мураккаб масалаларга тўхтайди. Бунда у ўша давр ҳуқуқшунослиги—фиқҳга иш берадиган жуда кўп масалаларни ечиб, жанжалли масалаларни ҳал қилишга ёрдам беради.

Мен бу ҳисоб ҳақида қисқа бир асар ёзишга дадилландим,— дейди Хоразмий,— чунки одамларда ўз меросларини бўлишда, васиятларини ёзишда, савдо, ер ўлчаш ва каналлар қозиш ва бошқа кўп ишларда бундай китобга зарурат туғилмоқда.

Хоразмий ўша даврда мусулмон оламининг маркази ҳисобланган Бағдодда ҳам яшайди. У халифа Маъмун саройида «Ҳикмат уйи» ҳисобланган кутубхонада бир қанча вақт бошлиқ бўлиб ишлайди. У Бағдоддаги астрономик ва геодезик кузатишларга раҳбарлик қилади. Шу ерда ўзининг «Янги астрономик жадваллар» (зиж)ини ёзади. Бу китоб ҳам бир неча аср давомида шу соҳа олимларининг севимли китоби бўлиб келди. Бу асар 1126 йилда латинчага таржима қилинди. Асарнинг асл нусхаси бизгача етиб келмай, ўша латинча таржимаси етиб келган.

Муҳаммад Мусо Хоразмий географияга ҳам онд асар ёзди. Унинг бу соҳадаги «Китобу сурат ал арз» (Ер сурати китоби) асари «Ернинг аҳоли яшайдиган чорагининг тасвири» деган ном билан ҳам машҳур бўлди. Бу асар Хоразмийнинг жуда кўп йиллар олиб борган текшириш-кузатиш ишларининг натижаси эди. Асарда олимнинг Шарқ мамлакатларига онд олиб борган кузатиш ишлари асосий ўринни эгаллайди. Унда Хоразмий мамлакат ва шаҳарларнинг хариталарини чизиб, номларининг қаршисига узунлик ва кенглик даражаларини кўрсатиб қўйди. У берган маълумотлар Шарқ ва Ғарб география фанига фойдали таъсир кўрсатди, шу билан бирга, бу соҳанинг тадқиқотчиларига катта бир дастак бўлди.

Хоразмий халифа ал Восиқ (842—847) даврида халифанинг буйруғи билан бир неча илмий текширишларга бошчиллик қилди.

Тарихчиларнинг хабар беришича, Хоразмий халифанинг таклифи билан Қичик Осиёга бир афсонани

аниқлашга юборилади. Чунки бу масала ўша давр кишиларининг бошини қотирган масала эди. Шу сабабли, бу масалани ойдинлаштириш учун халифа таклифни Хоразмий қабул қилади. Унда айтилишича, Кичик Осённинг бир шаҳрида бир қанча киши уйқуга кетиб, кўп вақтлар шунда қолиб кетган эмиш. Анча-мунча вақт ўтгач, улар уйғонган эмиш ва шерикларидан бирини овқатга юборган эмиш. Овқатга келган киши бозордан нон олиб, ҳақиға пул тўласа, бу пул муомаладан аллақачон чиқиб кетган ва унинг ўрнига бошқа пул юрган бўлади. Одамлар бу пулни олмайдилар, бунга у ажабланади ва ниҳоят хазина ўгриси гумон қилиб, уни тутиб подшоҳга элтадилар. Подшоҳ бу воқеанинг тагига етиб, уни қўйиб юборади ва у киши ёрга бориб, шу ерда шериклари билан уйқуга чўмиб, қолиб кетади.

Халифа Византия ҳокимиға хат ёзиб, бу ишга ундан ёрдам сўрайди. Ҳоким Эфес (кейинги даврда Афсус) деган шаҳардаги бу ёрга бориш учун Хоразмийга одам қўшиб беради. Одамлар Хоразмийга ҳар хил чўчитма гаплар қилади: «Унга борган омон қайтмайди, балога гирифтор бўлади»,—дейди. Византиялик баъзи бир мутаассиблар бундай «муқаддас» жойни оёқ ости қилгани учун Хоразмийни анча таҳқирлайдилар. Лекин Хоразмий буларнинг ҳаммасига ҳам парво қилмай, ёрга дадил киради ва у ердан суяклардан бошқа ҳеч нарса топмайди. Кейин у бу жойни қўриқлаб ётган кишиларга қараб, бу ерда тирик одам тусидаги мурдаларни кўрсатасан десак, улардан дарак ҳам йўқ-ку, дейди. Тарихчиларнинг айтишича, Хоразмий бу афсонани бекорга чиқаришга уринган.

Хоразмий ўзининг географияга оид асаридида ўзидан илгарини ўтган бу соҳа маибаларини яхшилаб эгаллайди, уларнинг дуруст томонларини қабул қилади, камчиликларини тузатиб, тўлдирди.

Хоразмий ерни етти иқлимга бўлиб, харита чизиб беради. Ҳозир бизга буюк олимдан тўртта харита етиб келган, холос. Чунончи, Яқин ва Урта Шарқ халқлари харитаси, Азов денгизи ва Нил дарёси харитаси сақланиб қолган. Хоразмийнинг асарлари Шарқу Гарб география фани учун жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Ҳатто италиялик машҳур олим К. Наллино Хоразмийнинг географик асарлари устида олиб борган кўп йиллик илмий текшириш ишларида бунга юксак баҳо бе-

ради. К. Наллино илмий ижодининг биринчи пайтла-
рида «Европадаги ҳеч бир халқ Хоразмий эришган
ютуққа эришишга ва бундай асар яратишга қобил эмас
эди» — деб кўрсатади.

1878 йилда Қоҳирада бу асарнинг нодир қўлёзма
нусхаси топилди. 1894 йилда олим К. Наллино уни
итальян тилига таржима қилди.

Хоразмий сатҳларни ўлчаш ҳақида, устурлоб (аст-
ролябия), қуёш соати тўғрисида ва бошқа соҳаларда
кўп асарлар ёзган. Унинг «Яҳудийлар тарихи ва улар-
нинг байрамларини белгилаш» ҳақида ёзган тарихий
асари ҳам бўлган. Лекин олимнинг кўп асарларининг
араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келма-
ган. Унинг кўп асарларидан фақат европа тилларига
қилинган таржималаригина сақланиб қолган. Бу сақ-
ланиб қолган асарлар буюк олимнинг жуда кўп қирра-
ли ижодидан озгина бир қисмидир. Булар олимнинг
ҳар томонлама илмий эканлигидан далолат беради. Фан
тарихи билан шуғулланаётган олимлар буюк ўзбек
олими, умумжаҳон фанида самарали хизмат кўрсат-
ган Муҳаммад Мусо Хоразмий асарлари устида ҳозирги
кунда илмий ишлар олиб бормоқда.

Шундай қилиб, Хоразмий математика ва астроно-
мия, география ва тарих соҳасида қилган хизматлари
билан маданият тарихига катта ҳисса қўшди. Ҳозирги
замон ривожланган маданиятимизда, гуллаб-яшнаган
фан ва санъатимизда ҳам буюк олим Муҳаммад Мусо
Хоразмийнинг катта ҳиссаси, ажойиб улуши бор. Шу-
нинг учун ҳам Хоразмий номи доимо ҳурмат ва муҳаб-
бат билан тилга олинади ва фахр билан эсланади¹.

АБУЛ АББОС ФАРҒОНИЙ

Фарғонийнинг тўлиқ оти Абул Аббос Аҳмад ибн Му-
ҳаммад ибн Касир ал Фарғонийдир.

¹ Хоразмий ҳақидаги материаллар билан қизиқувчи кишилар
И. Ю. Крачковскийнинг «Математическая география у арабов от
Ал-Хорезми до Улугбека» (Научное наследие, т. I, М.—Л., 1948,
425—452-бетлар), Ҳ. Сиддиқовнинг «Хоразм мутафаккирлари фан
ва дин ҳақида» (Тошкент, 1960), Т. Н. Қориниёзовнинг «Ўзбек
халқининг маданий мероси ҳақида» (Тошкент, 1960), М. Салье-
нинг «Ал Хоразмий» (Тошкент, 1954), шунингдек, «Арабские ис-
точники VII—X веков по этнографии и истории Африки южнее
Сахары» (М.—Л., 1960, 269—292-бетлар. Бунда Хоразмийнинг
«Сурату арз» («Ёр сурати») асарида парча ҳам берилган) каби
асарларига мурожаат қилишлари мумкин.

Фарғоний IX асрда яшаб ижод этган буюк математик, астроном ва ўз даврининг мислсиз географлари ҳамдир.

Фарғонийнинг ҳаёти ва унинг биографияси ҳақида тўлиқ маълумотга эга эмасмиз. Лекин унинг Фарғоний деб машҳур бўлганидан Фарғонада туғилганлиги ва шу ерда ўсганлиги маълум.

Бизгача етиб келган маълумотларга қараганда, Фарғоний ўзининг илмий тадқиқот ишларини араб халифалигининг йирик шаҳарлари Бағдод ва Дамашқда ўтказди. Ҳатто халифа Маъмунийнинг фармонида биноан, Фарғонийнинг бевосита раҳбарлиги ўз даврининг етук астрономлари Аббос ибн Саид, Саид ибн Холид ва Яхё ибн Мансурлар иштироки билан, аввал, Бағдодда (841 йили), сўнг Дамашқда расадхона (обсерватория)лар қурилади. Бу расадхоналарда Фарғоний ва унинг сафдошлари юлдуз ва сайёраларнинг тутган ўрни, уларнинг ҳаракатлари тўғрисида кузатишлар олиб бордилар. Бу кузатишлар натижасида грек олими Птоломей тузган юлдузлар жадвалини текшириб чиқишга, бу жадвалдаги мавжуд бирмунча хато ва камчиликларни тузатишга муваффақ бўладилар.

Фарғоний астроном Баний Мусо деб шуҳрат топган уч олим билан биргаликда Қизил денгиз яқинидаги Санжор ва Куфа саҳросида узоқ вақт кузатишлар ўтказди.

Фарғоний халифа Маъмун ва Мутаваккал (846—862) замонларида яшаган. Файласуф Қиндий Мутаваккал халифа ғазабига дучор бўлиб қатл этилгач, Қиндий бошлаган «Жаъфарий жадвали»ни тугатиш вазифаси Фарғонийга топширилади.

Фарғоний астрономия ва географияга оид бир қанча илмий асарлар яратган. Унинг «Ал мадҳал ило илми ҳайъат ал афлок ва ан нужум» (Астрономия ва астрология фанига кириш), «Китобу амал ар Рухомот», «Китобу илал ал афлок» (Фалакдан бўладиган сабаблар ҳақида китоб) каби бир қатор асарлари бўлган. Манбаларнинг кўрсатишича, Фарғоний «Усули илм ан нужум» (Астрология фани усуллари) деган китоб ҳам ёзган. Олим ўзининг илмий қидирувлари натижасида бир қанча астрономик асбоблар ҳам ўйлаб топган. Ҳатто, у бу ҳақда иккита асар ҳам ёзган. Буларнинг бири «Ал комил фи устурлоб» (Астролябия ҳақида му-

каммал билимлар), иккинчиси эса «Фи санъат ва устурулоб» (Астролябия яшаш санъати ҳақида)дир.

Унинг бир асари «Осмон ҳаракатлари ва юлдузлар илми ҳақида Муҳаммад ибн Касир ал Фарғонийнинг китоби» номи билан Амстердамда ҳам босилади. Ал Фарғоний ғарб адабиётида, илгарироқ эса латин тилидаги илмий адабиётда Альфраганус деган ном билан шуҳрат топган.

Академик Т. Н. Қориниёзов Фарғонийнинг «Астрономия асослари» деган асар ёзганини кўрсатиб ўтади. Бу Фарғонийнинг «Китоб ал фусул ассалосин» (Ўттиз фасли китоб) деган асари бўлса керак. Фарғонийнинг бу асари Шарқ ва Ғарбга жуда кенг тарқалган, олимлар учун таянма манба бўлган. Бу асар Европада XV асрларда ҳам, ҳали Региомантанус асарлари пайдо бўлмасдан олдин, энг кенг тарқалган астрономик асарлардан бири бўлган. Бу асар XII асрда кременлик Герард томонидан латин тилига таржима қилинган эди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, Фарғонийнинг бу соҳада ёзган асарига Европада ҳам қизиқишган. Олимлар асарнинг арабча тексти билан ҳам қизиқа бошлайди, натижада 1669 йилда Яков Голиус деган олим ташаббуси билан бу асарнинг латинча таржимаси ҳамда арабча асл тексти босилиб чиқади. Бу эса Европада араб тилида ёзилган асарларга қизиқишни бошлаб беради, арабча тексти босиб чиқариш Фарғоний асаридан илгари бўлмаган эди.

Фарғоний ўз асарида Африка мамлакатлари ҳақида ҳам маълумот бериб кетади.

Фарғонийнинг «Астрономия асослари» деган йирик асари фан тарихида катта аҳамиятга эга бўлган. Академик Т. Н. Қориниёзовнинг кўрсатишича, бу китоб ўз замонасининг энг яхши астрономик асаригина бўлиб қолмай, балки, шу билан бирга, астрономик билимларнинг ўзига хос энциклопедияси ҳамдир.

Фарғоний астрономия фанига онд бўлган бу қимматбаҳо китобида бу соҳада эришган ютуқларини муфассал баён қилади, ўзидан илгариги олимлар фикрини ўз танқидидан ўтказди, натижада, илгари мавжуд бўлган кўпгина мавҳум масалалар бирмунча ойдинлашади.

Буюк математик ва астроном Фарғоний 861 йили Бағдодда вафот этади².

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙ

Ҳаким Термизийнинг тўла исми Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Термизийдир (868 йилда вафот этган). Термизий тарих, фалсафа, қонуншунослик соҳасида бир қанча асарлар ёзган. Фикҳ ва тасаввуф соҳаларида ёзган асарлари замонасидаги пешқадамларга манзур бўлган. Шу сабабдан бўлса керак, унга ҳаким-файласуф, деган ном беришган.

Термизий «Китоб ан наҳаж» (Йўл-йўриқ китоби), «Китоб ал фуруқ» (Фарқлар китоби), «Хатмул волоят» каби ўндан ортиқ асар ёзган.

Маълумотларга қараганда, Термизий «Хатмул волоят» асарини ёзиб бўлгач, ўта мутаассиб кишилар унга қарши галаён кўтаришган ва бунинг оқибатида Термизийни бир қанча вақтгача ўз ватани — Термиздан қўшиб қўйишган.

Шу ҳолга қараганда Термизийнинг бу асари мутаассиб валий-авлиёлар ҳақида бўлса керак, деб тахмин қилиш мумкин.

Термизий анча вақтгача бадарға бўлиб юргандан кейин Термизга қайтиб келган. Унинг аниқ фанларга оид «Солнома ва наврўзнома» деган асари ҳам бор. Термизийнинг бу асари Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида китоб фойдида сақланмоқда. (Инв. № 3749/III).

Ҳаким Термизий ўзининг бу асарида мучал йили (яъни сичқон, сигир, йўлбарс ва қуён каби) ҳисоби билан деҳқончилик ва зироат ишлари, табиий офатлар, об-ҳаво шароити, фаровончилик масалаларини, туғилиш ва ўлиш каби воқеаларни ёзади.

Мучал йили 22 мартдан бошланади. Масалан, 1961 йил 22 мартдан 1962 йил 22 мартгача сигир йили деб ҳисобланади.

² Бу ҳақда «Арабские источники VII—X веков по этнографии и истории Африки южнее Сахары (М.—Л., 1960, 293—294-бетлар), И. Ю. Крачковскийнинг юқорида кўрсатилган асари ҳамда Т. Н. Қориниёзовнинг «Ўзбек халқининг маданий мероси ҳақида» деган асарларидан қўшимча маълумотлар олиш мумкин.

Мучал билан ҳисоблаш қондаси Ўрта Осиёда жуда эски замонлардан расм бўлиб келган.

Бу ҳақда Маҳмуд Қошғарий ҳам ўзининг «Девону луғотит турк» асарида хабар бериб кетади.

— Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга ном қилиб қўйганлар,— дейди Маҳмуд Қошғарий, — туғилиш, жанг тарихлари ва бошқа турли тарихларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар.

Қошғарийнинг хабарига қараганда, турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча вақт олдин ўтган урушни ўрганмоқчи бўлганда, уруш бўлиб ўтган йилни аниқлай олмай, янглишган. Кейин ҳоқон ўз одамлари билан кенгашиб, шундай деган: «Биз бу тарихни аниқлашда қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга ном қўйишимиз керак, токи биздан кейин ҳисоб шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин».

Ҳоқон одамлари бир оғиздан, сиз айтгандек бўлсин, деб маслаҳатга келишган. Шундан кейин ҳоқон овга чиқиб, одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюради, одамлар ов қилиб, ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошлайдилар. Шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтади. Шу билан ўн икки йилни ўша сувдан бирин-кетин кечиб ўтган ҳайвонлар номи билан атайдилар. Сувдан энг олдин ўтган ҳайвон сичқон бўлган экан; шу сабабдан йил бошини унинг номи билан аташибди. Шу тариқа сичқон, сигир, йўлбарс, қуён, тимсоҳ, илон, от, қўй, маймун, товуқ, ит, тўнғиз йиллар номи белгиловчи бўлибди. Тўнғиздан кейин яна сичқондан бошланаверади.

Қошғарийнинг айтишича, у даврда халқлар бу йилларнинг ҳар бирида бирор ҳикмат бор деб тахмин қилганлар. Масалан, сигир йили келса, уруш кўп бўлармиш, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон эмиш. Товуқ йилида озиқ-овқат кўпаярмиш, одамларда ташвиш ортармиш, чунки товуқларнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юрармиш. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлармиш, чунки у сувда яшармиш, тўнғиз йили кирса, совуқ, қор ва фитна кўп бўлармиш.

Булар, албатта, табиат ҳодисалари билан боғлиқ бўлмаган ҳолатлардир. Халқ,— дейди Кошгарий,— ҳар бир йилга мана шундай бирорта тахмин юритадилар³.

Наврўз (янги кун) ёки йил боши деганимиз аввал баҳор — 9 мартдан бошланган. Наврўз байрами қадим замонлардан буён Туркистон, Эрон, Афғонистон тева-ракларида расм бўлиб келган йил боши байрами бўлиб, бу ҳақда Ҳаким Термизий ўз даврида мавжуд бўлган маълумотларини тўплайди.

Ҳаким Термизий 868 йилда вафот этиб, Термизда дафн қилинган.

ФОРОБИЙ

Урта Осиёнинг йирик мутафаккирларидан яна бири Абу Наср Форобийдир (873—950). Унинг тўла исми Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Тарҳон ибн Узалиқ ал Форобийдир. Форобий қадимги Фороб⁴ қишлоғида 873 йилда туғилган ва шу ватани— Форобга нисбат бериб, Форобий, яъни фороблик деб шуҳрат топган.

Форобий ёшлик чоғиданоқ илму маърифатга қизиққан, ундан баҳра олишга интиланган. Уғлининг илм-фанга қизиқишини кўрган отаси ўсмирлик чоғидаёқ Бағдодга кўчиб келиб, шу ерда туриб қолади. Бу ерда Форобий араб тили ва адабиётини ўрганиш билан шуғулланади. У даврларда араб тили фан ва адабиёт тили бўлиб, ҳамма зиёлилар уни билиши керак эди. Абу Наср жуда тез муддатда араб тилини яхши ўрганиб, ўз устозларини қойил қолдиради. Ҳатто, у бу тилдаги нозик, кўпчилик тушуниши қийин бўлган жойларни дарров фаҳмлайди, бу билан яқин-йироқ, таниш-билишларнинг олқишига сазовор бўлади.

Форобий бу тилни шу даража чуқур билиб оладик, бир тарихчининг ибораси билан айтсак: «Ундан олдин бунчалик биладиган одам бўлмаган эди». У, ҳатто,

³ Маҳмуд Кошгарий, «Девону луғотит турк», таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов, I том, Тошкент, 1960, 330—332-бетлар.

⁴ Форобийнинг асли жойи Тошкентдан нарироқдаги Арис станцияси ёнида. Олимлар шу Арис сувининг Сирдарёга қуйилиш жойи атрофларини қадимги Фороб деб атайдилар. Бу жой кейинги вақтда Утрор деб ҳам ном олган.

араб тилида шеърлар ҳам ёзган. Форобий бу тилда ёзган бир шеърининг мазмуни мана шундай:

«Икки шиша билан умримни ўтказдим; шу икки шишага ишимни, ишончимни қўйдим. Икки шишанинг бири сиёҳ билан тўлдирилган сиёҳдон ва бошқаси эса май билан тўлдирилган қадаҳдир. Бири билан ҳикматни йиққан бўлсам, бири билан дил ғамларини тарқатдим».

Форобий араб тилидан кейин ҳикмат, мантиқ илмларини ўрганиш билан шуғулланади. Бу соҳада ҳам катта ютуқларга эришади. Форобийга дарс берган кишилар замонасининг йирик олимлари ҳисобланарди. Улар Форобийнинг маърифатга бўлган интилишини пайқаб, сидқидилдан унга дарс берадилар ва мутолаага китоблар топиб берадилар.

Абу Наср Форобий дастлаб мантиқ илмини замонасининг устагина мантиқчиси Абу Башар Матто ибн Юнусдан, ҳикмат илмини эса табиб Юханно ибн Ҳайбон ал Қуннойидан ўрганади.

У маҳалларда бошқа динда бўлган кишилардан илм олиш одат эмас эди. Форобий илм йўлида устодининг христиан бўлишидан ҳам чўчимайди, ундан фалсафани ўрганди.

Форобий ўша даврда мавжуд бўлган барча илмлардан баҳраманд бўлишга интилни ва, ҳатто, бу йўлда анча ютуқларга эришиш мақсадида у Бағдод, Дамашқ, Халаб, Харрон каби араб шарқининг жуда кўп шаҳарларига саёҳат қилди. Ана шу саёҳат вақтида борган шаҳарлардаги олимлар билан танишиб, улар билан суҳбатлашиб, улардан баҳраманд бўлишга интилади. Бу орада олим жуда кўп мутолаа қилади. Аристотель, Платон каби қадим файласуфларнинг асарлари билан чуқур танишади. Бора-бора Форобий замонасининг йирик-йирик олимлари билан мунозаралар ўтказишга ҳам қодир бўлиб қолади. Натижада, одамлар Форобийдан ҳам илм ўргана бошлайдилар. Кўп ўтмай, унинг атрофида жуда кўп шогирдлар тўпланади, у мадрасаларда дарс бера бошлайди. Тарихчиларнинг хабар беришича, фақат Шомнинг (ҳозирги Сурия) ўзида ундан илм ўрганувчи шогирдлар сони ўн мингга етган.

Замонасининг ана шундай йирик мутафакқир бўлишига қарамай, Форобий жуда камбағал умр кечирган. Ҳатто у ёзишга қоғоз, мутолаага чироқ ёғи

ҳам топа олмаган. Бу ҳақда тарихчи Ибн Халлакон шундай деб ёзади: «Форобий Дамашқнинг бир боғида қоровуллик қиларди. У жуда ҳам камбағал эди, ҳатто у қоровулчилик учун берилган қандил чироқни ўзининг мутолаасига ва асар ёзишига асрарди». Мана шундай яшашига қарамай, у илм йўлидан чўчимади, дадилроқ, чуқурроқ киришиб борди. Форобий жуда кўп фанлар, жуда кўп тиллар ва жуда кўп ҳунарлардан хабардор эди. Унинг камбағал яшагани ва кўп ҳунар эгаси эканлиги ҳақида бизга шундай нақл ҳам етиб келган: Форобий шаҳарма-шаҳар кезиб юриб, ниҳоят, Рай шаҳрига келади. Шунда қорни оч бўлади ва қаерга бориб, нима қилишини билмай, тўғри шоҳ саройига кириб боради. Шу маҳалда подшоҳ ўз амалдорлари билан бир мажлис қилиб турган экан. Форобий эшикни очиб, киришга изн сўрайди. Жулдур кийган бу кишига ҳамма тикилиб қолади. Подшоҳ нима дейишини билмай, киришга рухсат беради. Форобий ичкарига киради. Киради-ю, жойида тикка қотиб туради. Шунда шоҳ, ўтиринг, дейди. Форобий шоҳга қараб, қаерга ўтирайин, деб сурайди. Шоҳ, ўзингга ярашур жойда ўтиргин, дейди. Форобий тўппа-тўғри ўртани ёриб, шоҳ олдидаги бўш жойга ўтириб олади. Ҳамма бир-бирига қараб, уни тентакка чиқариб қўяди ва бундай беодобни қўйиб юборган саройбонларни койишади. Подшоҳ, тағин Форобий тушунмасин деб, ўз тилида уни чиқариб, калтаклаб жўнатишни буюради. Шунда Форобий шоҳга қараб, тақсирим, ўйламасдан, шошилинич иш қилиш подшоҳга ярашмайди, сабр қилинг, дейди. Подшоҳ ўз тилига тушунган Форобийга ажабланиб қарайди. Сен бизнинг тилни биласанми, дейди. Форобий етмиш икки тилни биламан, дейди. Подшоҳ яна ҳам даҳшатда қолади, шундай жулдур кийинган девонаваш бир кишидан бу хил қобилиятни кўриб ҳайратда қолади. У билан жуда қуюқ суҳбатда бўлади. Унинг илмлилигидан хабардор бўлган шоҳ мажлисини қўйиб, бу билан суҳбатлашиб кетади. Буларнинг суҳбатларини йиғилганлардан ҳеч бири тушуна олмайди. Кейин шоҳ Форобийга яхшилик қилмоқчи бўлади, унга хилма-хил таомлар келтиртиради. Форобий пайтдан фойдаланиб, қорнини тўйғазиб олади. Кейин шоҳ Форобийга қараб, музика эшитишни истайсанми, деб сўрайди. Абу Наср бунга розилик билдиради. Саройга турли-туман музи-

качинлар кириб келадилар. Улар ҳар хил куй чаладилар. Подшоҳ Форобийга қараб:

— Қалай, куйларимиз ёқдимиз,— дейди.

Форобий, йўқ, дейди ва ёнидан найини олиб, бир куй чалади, эшитганларнинг ҳаммаси роҳат қилишади, улар хурсанд бўлишиб, роса куладилар. Кейин у бошқа бир куйни чалади. Буни эшитган мажлис аҳлининг ҳаммаси таъсирланиб йиғлайди. Кейин учинчи марта-сида тамом бошқа бир куйни чалади. Буни эшитганларнинг ҳаммаси ухлаб қолади. Форобий бўлса, пайдан фойдаланиб, ура қочади.

Форобий музика соҳасида жуда билимдон бўлган. У жуда кўп куйлар яратган. Ҳатто, музикани ҳарфлар билан ёзишни ҳам дастлаб Форобий толган. У «Қонун» деган ажойиб чолғу асбоб яратган. Унинг музика ҳақидаги қарашлари музика тарихида катта аҳамиятга эга.

Форобий йирик файласуф бўлиш билан бирга, дурустгина табиб, шоир ҳам бўлган. Табобатга оид «Рисолат фи аъзоил инсон» (Инсон аъзолари ҳақида рисола) деган асар ҳам ёзган. Шеърятда эса замонасининг пешқадамларидан бири бўлган.

Ризоқули Ҳидоят ўзининг «Мажма ал фусаҳо» деган асарида Форобийнинг икки рубойсини келтиради. Улар Форобийнинг табиат сирларини билишга қизиққан, фалсафанинг асосий масалаларига бош қотиргани ҳақида ёзилган. Форобий:

Асрори вужуд хом, нолухта бимонд,
Ин гавҳарн бас шариф носуфта бимонд.
Ҳар кас бадалили ақл чизий гуфта анд,
Он нуктаки асл буд, ногуфта бимонд,

яъни вужуд сирлари пишмай, ўз хомлигича қолиб кетди. Бу қимматбаҳо бир гавҳартош тешилмаганича (кондан олинган гавҳардай, ишлатилмаганича) шундай қолиб кетди. Ҳар ким (вужуд сирлари ҳақида) ўз ақлининг йўл кўрсатиши билан бирон нарса айтди-ю, лекин аслида айтилиши керак бўлган асосий нукта айтилмай қолиб кетди,— дейди.

Форобийнинг иккинчи шеъри устига «Фалакка хитоб» деб ёзиб қўйилган.

Эй онки шумо пиру жувон дийдорид!
Азрақ пўшони ин куҳан деворид!
Тифлий эн шумо дарбари мо махбус аст
Уро бахалос ҳимматий бикиморид,

яъни эй кўзга кўринган кекса ва ёшлар! Бу кўхна кўрғоннинг кўк кийимлилари! Сизларнинг бир болангиз бизда маҳбус бўлиб ётибди, унинг қутулишига ҳиммат қилиб, ёрдам беринг.

Абу Наср Форобий фалсафа соҳасида жуда кўп асарлар ёзган. Уни Шарқда ҳатто Иккинчи Муаллим (Муаллиму Соний) деб ҳам юритадилар. Шарқда Биринчи Муаллим деб Аристотелни аташар, ундан кейинги йирик мутафаккир Форобий саналарди. У қадимги юнон фалсафасини Шарққа ёйишда катта воситачи бўлгани учун уни шундай ҳурмат билан тилга олганлар. Форобий Аристотелнинг жуда кўп асарига шарҳлар ёзган, унинг шарҳлари тушуниб бўлмайдиган, қиёин масалаларни ойдинлаштирган, одамларни қадимги юнон фалсафаси билан яқиндан таништирган. Ҳатто машҳур олим Абу Али ибн Сино ҳам Аристотелнинг «Метафизика» асарини жуда кўп бор ўқиб, ҳеч тушуна олмаган, лекин у Форобий ёзган шарҳни топгандагина бу масалага тушуниб етган. Бу ҳақда Абу Али ибн Синонинг ўзи шундай ҳикоя қилади:

«Мен «Метафизика» китобини ўқидим, лекин унда ёзилганларни ҳеч тушунолмасдим; бу китобни ёзган кишининг мақсади мендан яширин эди. Ҳатто уни қирқ бор ўқидим, менга у ҳатто ёд бўлиб ҳам қолди. Лекин шундай бўлишига қарамай, мен уни ва унинг мақсадларини тушуна олмасдим. Ундан умидимни узиб, бу тушуниб бўлмайдиган китоб экан, деган фикрга келган эдим.

Кунлардан бир кун аср вақтида китобфурушларнинг олдига бориб қолдим. Унда бир даллол муқоваланган бир китобни қўлида тутиб, уни мақтарди. У мени ҳам чақириб, китобни кўрсатди. Мен бу илмни билишнинг фойдаси йўқ деган хаёлда, унинг кўрсатиши ҳам менга малол келиб, рад қилдим. Даллол менга: «Бу китобни олгин, бунинг нархи арзон—уч дирҳамга сотаман, эгаси бунинг пулига муҳтож»,— деди. Мен уни сотиб олдим. Қарасам, бу Абу Наср Форобийнинг «Метафизика» китоби мақсадлари ҳақида ёзган асари экан. Уйимга қайтиб, дарров уни ўқишга тушдим. «Метафизика» китоби дилимда ёд бўлиб қолгани сабабли, ўша пайтдаёқ бу китобнинг мақсадлари менга очилди. Бундан жуда хурсанд бўлиб кетдим. Улуғ тангрига шукур қилиб,

ўша куннинг эртасигаёқ камбағалларга анча нарса садақа қилдим».

Форобий қадимги грек фалсафаси билан чуқур шуғулланиб, биринчи галда, Шарққа анча тарқалган ва у даврда катта ҳурматга сазовор бўлган Аристотель асарларининг асли билан танишди, шу билан у жуда кўп комментаторлар Аристотель, гоёларини нотўғри шарҳлаганини пайқади. Ниҳоят, унда Аристотель фалсафасидаги асл мақсад нимадан иборат эканлигини одамларга тўғри изоҳлаб бериш нияти пайдо бўлди. Бунинг учун у «Фи аърозил ҳақими Арасту фи кулли мақолот мин алкитобил мавсум бил ҳуруф» (Арастунинг ҳуруф деган китобидаги мақолаларида кўзлаган мақсади), «Қитобул жамъ байна раъйи ал ҳақимайни Афлотун ал Илоҳий ва Арасту» (Икки ҳақим—Афлотун Илоҳий ва Арасту қарашлари тўплами китоби) каби бир қатор асарлар ёзди. Бу билан у олимлар орасида бўлган баъзи бир тушунмовчиликларни бирмунча ойдинлаштиришга улгурди. Ана шу борада юқорида айтилган «Таҳқиқу ғарази Арасту фи китоби «Мо баъдат табиат» (Арастунинг «Мо баъда табиата» (метафизика) китоби мақсадлари ҳақида таҳқиқлар) деган асар ёзилди. Бу китоб ўз даври файласуфлари томонидан жуда яхши кутиб олинди. Форобий мадрасаларда дарс берганда юнон файласуфларининг жуда кўп асарларига шарҳ беришга эҳтиёж туғилади. Жуда кўп шогирдлар, файласуфлар ундан шарҳ ёзиб беришни илтимос қилишади. Шу аснода Форобий бу ишга чуқурроқ киришади. Натижада, Форобий Аристотелнинг «Қатегориялар», «Герменевтика», «Аналитика» (биринчи ва иккинчисини), «Топика», «Софистика», «Риторика», «Поэтика» каби асарларига батафсил шарҳ ёзади. Бундан ташқари, мантиқни ўрганувчилар учун яхши мутолаа китоби бўлган Парфирийнинг «Мантиқ муқаддимаси» — «Исоғучи» асарига ҳам Форобий шарҳ ёзади. Унинг бу шарҳини фақат Форобий шогирдларигина эмас, балки кейинги аср олимлари ва, ҳатто, Ибн Сино ҳам мутолаа қилиб, ундан баҳраманд бўлади. Бу билан Форобий юнон фалсафасини кенгроқ ёйишга ва ундаги яхши томонларнинг Шарққа тарқалишига катта хизмат қилди.

Буюк файласуф фақат фалсафий асарларга шарҳ

ёзиш билан чекланмаган, балки кўпгина илмий асарлар ҳам ёзган.

Форобий фалсафа ва табиий фанлар соҳасида юзтача асар ёзди. Кўп асарлари қўлёзма ҳолида қўлдан-қўлга ўтиб, асарлар ўтиши билан аста-секин йўқола борди ва, ниҳоят, китоб босиш давригача озгинаси етиб келди⁶. Ундан ташқари, Форобий сиёсат, психология, музыка, мантиқ, фалсафа каби соҳаларда ижод қилди. Ҳамма фанлардан ҳам фалсафа ва мантиқ ҳақида ёзган асарлари Форобийга катта шону шуҳрат келтирди.

Форобийнинг «Уюнул масоил» (Масалалар булоғи), «Рисолату фи фусусил ҳикам» (Ҳикмат гавҳарлари ҳақида рисола) каби асарлари Форобий дунёқарашининг дурдоналари ҳисобланади. Форобийнинг ёзган «Мақолату фи маонил ақл» (Ақл маънолари ҳақида мақола), «Рисолату фи ақл» (Ақл ҳақида рисола) деган асарлари ва жуда кўп фалсафий саволларга берган жавоблари унинг фикр доираси нақадар кенг, нақадар улуғворлигини кўрсатадиган манбалардир.

Улуғ Форобий яратган яна йирик асарлардан бири «Китобу ороъ аҳли мадинат ал фозила» (Идеал (фозила) шаҳар одамларининг қарашлари ҳақида китоб) асаридир. Файласуф ўзининг бу асарида ижтимоий характерга эга бўлган бир қанча масалаларга тўхтаб ўтади. Бундаги «шаҳар»дан мурод давлатдир. Форобий бу асарида давлатнинг келиб чиқиши ва ундаги пайдо бўлган тенгсизлик, идеал шаҳар аҳолисининг феъл-атворлари каби масалаларга фикр юритиб кетади. Асарда инсонларнинг дуруст бир жамиятга уюшуви ва уларнинг бир-бирига бериб турадиган ўзаро ёрдами, ўша жамиятнинг турлари ҳамда идеал шаҳар ва мамлакатларнинг оддий шаҳар ва мамлакатлардан қиладиган фарқи, уларни қандай қилиб ташкил қилиш мумкинлиги, уларнинг қонун-қоидалари кабилар ҳақида фикр юритилади. Ундан ташқари, асарда идеал ўлкаларда олижаноб ҳокимлар ва уларнинг сифатлари, шунингдек, идеал ҳоким бўлиш учун нимага эътибор бериш зарурлиги, ёшларни бунга тайёрлаш учун нималар қилиш зарурлиги каби масалаларга тўхтаб ўтилади.

⁶ Форобийнинг Тошкентда, Шарқшунослик институтида 18 та қўлёзма ва 11 та босма асарлари сақланмоқда.

Форобий ўзининг бу асарида юқорида тасвирланган сифатларга тўғри келмайдиган шаҳар ё ўлкаларнинг турлари қандай бўлиши ҳамда идеал шаҳарларда қандай расм-русумлар, қонун-қоидалар бўлиши кераклиги, оддий шаҳарлардан олижаноб шаҳарларга келадиган ёмон одатлар ҳақида батафсил тўхтайтиди.

Абу Наср Форобий ўз даврининг фарзанди сифатида жамият аҳволини яхшилашни улуғ ҳукмдордан кутди. «Яхши подшоҳ» кишилар ҳаётини яхшилашига, уларни бахтли турмушга олиб келишига қаттиқ ишонди. Ана шунинг учун ҳам Форобий инсонларга бир ҳукмдор билан идора қиладиган ҳукумат ва бир диний эътиқод керак деган эди. Форобий фикрича, энг мукаммал давлат бутун ер юзига ҳоким бўлган ҳукумат бўлиши керак. Бундай ҳукуматни идора қиладиган киши, яъни ҳоким ҳукмдорликни олиб боролмаса, унга иккинчи ва учинчи ҳукмдор ёрдамчи қилиб қўйилиши керак. Ана шундай йўл билан мураккаб бир жумҳурия тузиш кераклигини ўртага ташлайди. Бундай ҳукмдорлар жамиятнинг ипидан нинасигача билиши ва адолат билан иш юритиши лозим.

Форобий бундай идеал давлат тепасида турган кишининг сифатларини, феъл-атворларини ҳам тасвирлаб беради.

Форобий ўз даврида жуда кўп уруш ва қирғинни, адолатсизлик ва зolimликни, уларнинг инсониятга келтираётган офат ва зиёнларини тасаввур қилиб кўрди. Унда шоҳларнинг тахт талашишлари, ака билан уканинг бойлик учун олиб борган қонли тўқнашувлари, камбағалларни бойлар ўз истибдодига олишга интилишлари — булар ҳаммаси Форобийнинг гашига тегар, уни ич-ичидан қийнарди. Мана шунинг учун Форобий идеал мамлакат назариясини кўтариб чиқди, ўз давридаги шоҳларни унга ундашга ҳаракат қилди. Форобий шоҳларнинг илмсизлиги туфайли жуда кўп номаъқул ишлар юз беради деб тушунди. Шу сабабдан, у подшоҳларнинг илм-маърифатдан ҳар тарафлама хабардор бўлишига тарафдор эди.

Форобийнинг «Идеал шаҳар» ҳақидаги асари, ўз даврининг илғор кишилари, айниқса, шоҳ ва амалдорлар учун бир қўлланма бўлиши керак эди. Шунинг учун ҳам Форобий бу ҳақдаги фикрларини ўзаро уруш-

лар, адолатсизликлар ҳукм сурган бир даврда ўртага ташлаган эди. Бу, албатта, бежиз эмасди.

Форобий чин маърифатпарвар эди. У жуда кўп фикрларини шу маърифатпарварлик нуқтаи назаридан талқин қилади. Гарчи у ўзининг ижтимоий идеалини амалга оширишга тўғри йўл топа олмаса ҳам, ўрта аср шароитида бундай олижаноб фикрлар билан ўртага чиқишнинг ўзи катта гап эди. Форобийдаги бу қараш ва ғояларнинг ўзи ҳам жуда илғор ва прогрессив аҳамиятга эга бўлди. Унинг бу идеяларидан ўзидан кейинги жуда кўп мутафаккирлар озиқ олди.

Форобийнинг «Илмларнинг бошланиши» асари ҳар хил фанлар ҳақида баҳс қилади. Унда Форобий тил билими, мантиқ, табиёт, илоҳиёт, фикҳ илми (мусулмон қонуншунослиги), ҳисоб, геометрия (ҳандаса), оптика, музика, механика (Илм ас асқол ва ҳиял) каби қатор фанлар ҳақида фикр юритади. Бу китоб ўша давр зиёлилари ва илм истовчилари учун дурустгина совға бўлди.

Тарихчиларнинг айтишича, Форобий биргина музика ҳақида етмишга яқин асар ёзган. Унинг куйлар ва музика асбобларининг келиб чиқиши, улар ҳақида қадимги олимларнинг фикрига қўшган талқинлари бу фан тарихида катта аҳамиятга эга бўлди.

«Мо янбағий ан яқдама қабла тааллама ал фалсафа» (Фалсафага қадар нимани ўрганиш керак), «Маъно исм ал фалсафа» (Фалсафанинг маъноси), «Ат тавассут байна Арасту ва Жолину» (Аристотель ва Гален ўртасидаги муносабат) каби қатор асарлар ҳам Форобий яратган ажойиб асарлардир. Бу асарлар Форобийнинг дунёқараши ва фалсафа тарихида тутган ўрнини белгилашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Форобий ўз асарларида ёшларга кўп насиҳат қилган. Фазилат,— дейди Форобий,— киши учун асосий мақсад эмас, балки уни саодатга эриштирувчи бир воситадир, холос.

Ўз ахлоқини тузата олмаган киши бахтли бўлолмайди. Вояга етган дарахт ўз меваси билан қадрли бўлганидек,— дейди Форобий,— бахтли бўлиш ҳам яхши хулқ сабаблидир. У одамларни алдамчиликдан, хиёнатдан четда туришга, ростгўй, сидқидил бўлиб илм ўрганишга чақиради.

Форобий қанчалик буюк олим бўлмасин, оламга қанчалик донғи кетган бўлмасин, у ниҳоятда камтар эди. Бир гал ундан сўрашибди:

— Сиз улуғ олиммисиз ё Аристотель улуғ олимми?

— Агар мен,— дебди Форобий,— Аристотель замонида яшаганимда эди, унинг энг улуғ шогирдларидан бўлар эдим, холос.

Форобий бир асарни бир бор ўқиш билан тушунмаса, уни қайта-қайта ўқиб тушунишга уринган, бунга кетган вақтига ачинмаган.

Аристотелнинг «Қитобу ан нафс» (Жон ҳақидаги китоб)ини Форобий ўқиган нусхаси топилган. Бунда Форобий китоб четига: «Мен шу китобни юз марта ўқидим»,— деб ёзиб қўйган экан.

Бошқа бир китобда эса: «Бу китобни қирқ марта ўқидим, лекин яна ўқишим керак»,— деб ёзиб қўйибди.

Форобий 950 йили Дамашқ шаҳрида вафот этган. Айтишларича, унинг жасадини Дамашқ ҳокими Сайфуддавла иштирокида тўртта олим қабрга қўйган.

Форобий келажакда ёмонлик устидан яхшилиқнинг галаба қилишига ва халқ учун бахтли турмуш қуриш даври келишига қаттиқ ишонди. Форобийнинг бу ижтимоий қарашлари асрлар давомида кенг кўламда ўрганилмаганлигига қарамай, инсонларни бундай олижаноб фикрлардан қайтармади, балки келажакда катта-катта ишларни амалга ошириш учун куч-ғайрат қилишга оптимистик руҳ берди. Ҳар бир яхшилиқ,— дейди у,— чиндан ҳам кишиларнинг истак ва ихтиёрига боғлиқдир. Инсонлар ўз истак ва мақсадларини тўпласалар, олижаноб ҳукумат тузишлари мумкин. Ишда бир-бирига ёрдам бериш мақсадини кўзлаган, одамларни чинакам бахтга эриштирадиган одамлар бирлашмасининг ўлкаси олижаноб ўлка ҳисобланади. Бахтга эришиши учун бир-бирига ёрдам берадиган жамият—олижаноб жамият, бир-бирига ёрдам берадиган халқ эса олижаноб халқ ҳисобланади.

Мана, Форобий орзу қилган кунлар келди. Форобий орзу қилган жамият, ўлка, Форобий орзу қилган феъл-атворли халқ бизнинг совет халқимиздир. Форобий ғояси, фалсафаси, юксак орзуси минг йиллар оша ўз қадрини топди, ўрнини эгаллади⁶.

⁶ Форобий ҳақида тўлароқ маълумот олмоқчи бўлган кишилар Музаффар Ҳайруллаевнинг «Абу Наср Форобий» (Тошкент,

СУҒОНИЙ УСТУРЛОБИЙ

Аҳмад ибн Муҳаммад Суғоний Устурлобий ўз даврининг пешқадам олими бўлиб, Суғонийен вилояти (ҳозирги Самарқанд области)да туғилган. Суғонийнинг қайси йилда туғилгани номаълум, фақат маълум бўлгани шуки, «Қомусул аълум» автори Шамсуддин Сомиийнинг ёзишича, Суғоний 998 йилда ҳаёт бўлган. Манбаларнинг кўрсатишича, у даврда Бағдод шаҳрида обсерватория қурилади. Бу ишга Абу Саҳл Кухий деган киши раҳбарлик қилади. Суғоний обсерватория қурилишини эшитгач, бир қанча мовароуннаҳрлик олимлар билан бирга, уни кўришга Бағдодга боради. Бағдод олимлари Суғоний маҳоратини кўриб, ундан шу обсерватория қурилишига ёрдам беришни илтимос қиладилар.

Кейинчалик, амирнинг илтимоси билан, Суғоний Устурлобий Бағдодда қолади ва обсерватория қуриш ишида қатнашади. У Бағдодда обсерваторияга оид бир қанча асбоблар ўйлаб чиқаради. Устурлобий-астролябияни, замонасига кўра, нозик ва дуруст қилиб яратгани учун унинг бу соҳада кўрсатган маҳоратига таҳсинлар ўқиб, уни Устурлобий деб аташган.

Устурлобий обсерватория битгандан кейин ҳам Бағдодда илмий хизматда қолганлиги маълум.

ҚАМАРИЙ

Абу Мансур Ҳасан ибн Нуҳ ал Қамарий (ёки Қумрий) X асрда Бухорода яшаб, ижод этган тиб фанининг йирик олимидир. Бу олим баъзи манбаларда Абу Мансур Бухорий деб ҳам юритилади.

УзФА нашриёти, 1961), С. Н. Григорянининг «Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII веков» (Москва, 1960; бу асарда Абу Наср Форобий ҳақида маълумотлар бериш билан бирга, олимнинг бирмунча асарларидан, чунончи, Парфирийнинг «Муқаддима» асарига Форобий ёзган шарҳ, «Фанларнинг келиб чиқиши», «Идеал шаҳар» каби китобларидан парчалар ҳам келтирилган), шунингдек «Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар» (Тошкент, УзФА нашриёти, 1959, 58—69-бетлар; бунда ҳам Форобий асаридан парчалар берилган) ҳамда А. Ирисовичнинг «Хоразмий ва Форобий» (Тошкент, 1961) каби асарларига мурожаат қилишлари мумкин.

Абу Мансур касалларни даволашда тажрибаси катта бўлганлигидан амир Мансур Сомоний (961—976) уни ўз табиби қилиб олади.

Абу Мансур замонасининг етук олими Абу Бакир Закариё Розий билан суҳбатдош бўлган. Буюк табиб Ибн Сино ҳам бу олимдан дарс олган, унинг табобатдаги тажрибасини ўрганган, ёзган асарларида ундан фойдаланган. Абу Мансурнинг «Қитоби илал ал илал» (Касаллар касалликлари китоби), «Мажмуайи кабир дар адвияйи муфрада» (Якка дориларнинг катта тўплами), «Муолижоти мансурий», «Рисола дар иложи амрози садр» (Кўкрак касалликларининг давоси ҳақида рисола), «Мақола дар марази истисқо» (Истисқо касаллиги ҳақида мақола) каби бир қатор асари медицина тарихида катта аҳамиятга эга бўлди ва Ибн Синодек йирик сиймонинг етилишига замин ҳозирлади.

Абу Мансурнинг, булардан ташқари, «Рисола дар ҳамиёти доира», «Ғино ва муно», «Мақола дар бухрон» каби асарлари ҳам бўлган.

Автор «Ғино ва муно» асарида замонасидаги касалликларнинг турлари ва уларни даволаш йўллари ҳақида сўзлайди. Эроннинг Ризовия кутубхонасида бу асарнинг бир нусхаси бор (245 varaқ). Бир нусхаси эса Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида сақланмоқда.

Автор бу китобида қисқача сўз бошидан кейин асарни уч мақсадга, яъни уч мақолага бўлиб ёзганлигини баён қилади.

1-мақола — ич касалликлари ва уларни даволаш ҳақида;

2-мақола — баданнинг сиртида бўладиган касалликлар ҳақида;

3-мақола — иситма-безгак касаллиги ҳақида.

Абу Мансур ўз асарини ёзишда далил сифатида ўздан олдин ўтган ҳакимлар фикрини келтиради. Айниқса, у, Жолинус (Гален), Буқрот (Гиппократ) ва Абу Бакр Розий каби қатор Шарқ ҳакимларидан нақл қилишни яхши кўради.

«Ғино ва муно» асарининг Тошкент нусхаси 168 varaқ. Инвентарь номери 5708.

ИБН СИНО

Буюк олим Ибн Сино (980—1037) Бухоро шахрига яқин Афшана деган қишлоқда сомониёлар давлатининг майда амалдори оиласида туғилади.

Ибн Синонинг отаси Абдуллоҳ маданиятли, давлатманд одам эди. Ибн Сино ўзининг ёшлик ва ўсмирлик даврини Бухорода ўтказди. У ёшлигидан бошлаб илмфанга қизиқди, ўз қобилияти, истеъдоди, зеҳни ва идроки билан кўп олимларни ҳайратда қолдирди. У математика, ҳуқуқшунослик, мантиқ, астрономия, фалсафа, физика, география ва бошқа фанларни ўргана бошлади. Ибн Синонинг отаси балхлик бўлади. Нуҳ ибн Мансур замонида у ердан Бухорога кўчиб келади ва Бухоро атрофидаги Рометон қишлоғида ҳокимлик қилиб, қишлоқни бошқариш билан шуғулланади. Унга даврда бу қишлоқ энг йирик қишлоқлардан саналар эди. Унинг яқинидаги Афшана (ҳозирги Исфана) деган бир қишлоқда яшовчи Ситоро исмли қизга уйланиб, шунда туриб қолади. Ибн Сино ана шу қишлоқда туғилади. Сўнгра улар Бухорога кўчиб келади. Ибн Синонинг отаси унинг қуръон ва адаб муаллимига топширади. Бу маҳалда унинг ёши ўнга тўлган бўлади. Ибн Сино адабиётга қаттиқ берилиб, кўп нарса мутолаа қилади ва, ҳатто, унинг билимига одамлар ажабланиб ҳам қарай бошлайди. Кейин отаси Ибн Синони ҳинд ҳисобини биладиган бир кўкфурушда ўқитади. Ибн Сино ундан ҳинд ҳисобини ўрганишга киришади. Кейин Бухорога Абу Абдуллоҳ Нотилий деган бир олим келиб қолади. Шунда Ибн Синонинг отаси ўғлига таълим бериш ниятида уни ўз уйига жойлаштиради. Ибн Сино Нотилийдан Парфирийнинг «Мантиқ муқаддимаси»—«Исағучи» деган китобини ўрганади. Ундан кейин Ибн Сино мантиққа оид китобларни ва унга битилган шарҳларни мустақил равишда мутолаа қила бошлайди. У мана шундай қаттиқ берилиб мутолаа қилиши натижасида, ўрганаётган билимларини яхшилаб эгаллаб олади.

Ибн Сино тиб илми билан ҳам жуда эрта шуғуллана бошлади. Тиб илмини у бухоролик Абу Мансур Қамарий раҳбарлигида ўрганади. У тибга оид жуда кўп китоб ўқиб чиқади. Шу йўл билан у тез орада катта

муваффақият қозонади. Ҳатто, беморларни даволашга ҳам қатнай бошлайди.

Ибн Сино ўзининг тиб соҳасидаги назарий билимларини амалда—тажрибада синаб кўриш мақсадида беморларни бепул даволайди. Олимнинг айтишича, амалий тажрибадан у касалларни даволашнинг турли усулларини текшириб кўриш учун фойдаланган.

Бухоро ҳукмдори Нуҳ ибн Мансур хавфли касалликка дучор бўлганда ёш табиб Ибн Сино уни муваффақиятли даволаган ва бунинг эвазига амирнинг катта кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган.

Ибн Сино бу воқеани қуйидагича тасвирлайди.

«Менинг олдимда илм эшиклари кенг очилди. Кейин тиб илми билан шуғулланишни истаб қолдим ва шу соҳага онд китобларни ўқишга киришдим. Тиб қийин илмлардан эмас, шу сабабдан мен қисқа муддат ичида бу соҳада шундай ютуқларга эриша олдимки, ҳатто, фозил табиблар ҳам келиб мендан тиб илмини ўрганидиган бўлдилар. Беморларга ҳам қатнар эдим. Орттирган тажрибаларим ёрдамида даволаш эшиклари менинг олдимда шундай кенг очилдики, уни таърифлаб бўлмайди. Шу билан бирга, мен баъзан фикҳни ўрганишга ҳам қатнар эдим ва бу тўғрида мунозара қилиб ҳам турардим. Бу вақтда мен ўн олти ёшга кирган эдим. Кейин яна бир ярим йил илм ўқишга берилдим; мантиқ ва фалсафанинг ҳамма бўлимларини (асосли равишда) қайтадан ўқиб чиқдим. Бу кезларда бирон кеча ҳам бутун тун давомида ухламасдим, кундузлари ҳам илмдан бошқа нарса билан шуғулланмас эдим. Мантиққа оид бир қанча равшан ва аниқ қоидаларни ёдладим ҳам... Кечқурунлари олдимга чироқни қўйиб олиб, то уйқу босгунча ўқиш ва ёзиш билан банд бўлардим. Агар уйқу босиб, ўзимни заифроқ сезсам, қувват учун бир қадаҳ ичимлик ичишга тутинардим. Кейин яна ўқишга тушардим. Ухлаётган вақтимда ҳам ўша ўнгимдаги масалаларни кўрардим. Шу тахлитда кўп масалалар тушимда менга аён бўларди. Шундай қилиб, ҳамма илмларни мустаҳкам эгаллаб олдим, инсоннинг қобилияти имкон берар даражада улардан хабардор бўлдим. Уша вақтда нималарни билган бўлсам, ҳозир ҳам ўшандайман; бугунги кунгача билимимни ундан оширолганим йўқ. Ниҳоят, мантиқ, таби-

иёт илмини ва риёзий (математика, геометрия) илмларни яхшилаб ўргандим...

...Бу вақтда Нуҳ ибн Мансур Бухоро подшоҳи эди. Иттифоқо, у касал бўлиб қолди. Табиблар унинг касалини аниқлай олмабдилар. Ўқишга қаттиқ киришганим сабабли, менинг номим улар ўртасида машҳур бўлиб қолган эди.

Шоҳ ҳузурида менинг ҳақимда гап бўлибди; мени чақиришни сўрашибди. Мен бориб, табиблар билан бирга ишлаб, уни даволаганим сабабли, обрўйим ортиб кетди. Бир кун шоҳдан кутубхонасига киришга ва тибга оид у ердаги китобларни мутолаа қилишга рухсат сўрадим. Шоҳ менга рухсат берди. Мен кўп хоналардан иборат (кутуб)хонага кирдим. Ҳар бир хонада китоб сандиқлари, бир-бирининг устига тахланган китоблар бор эди. Хоналарнинг бирида арабча китоблар, шеърлар, бошқасида фикҳга оид китоблар сақланарди. Шу тартибда, ҳар бир хонада фаннинг маълум бир соҳасига оид китоблар тўпланган эди.

Кейин салафлар ёзган китоблар рўйхатини ўқиб чиқдим ва бу рўйхатдан менга керак бўлган китобларни талаб қилдим. Мен у ерда кўпчилик халқ, ҳатто, номини ҳам эшитмаган китобларни кўрдим. Ўзим ҳам аввал уларни кўрмаган эдим, ундан кейин ҳам кўрмадим. Уша китобларни ўқиб, улардаги фойдали фикрларни билиб олдим, китобни ёзган ҳар бир олимнинг илмий даражасини аниқладим.

Ёшим ўн саккизга борганда бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим. Уша кунларда илмни ёддан билар эдим, лекин илмим ҳозирги кунда камолга етишди. Менинг билимларим ёшлигимда ўрганганларимдан иборат, ундан кейин янги бир нарса қўшилгани йўқ».

Ибн Сино ўз таржимаи ҳолида кўп воқеаларни ёзмай, четлаб ўтади. Бу орада сомонийлар сулоласи йиқилиб, Урта Осиёда катта сиёсий ўзгаришлар юз берди. Ибн Сино Бухорода туролмай, шаҳарма-шаҳар, ўлкама-ўлка кезишга, бегона юртларда ўзига қўним ва дўст қидиришга мажбур бўлди. Бу орада у Урганч, Нисо, Обивард, Тус Деҳистон, Ҳамадон, Исфаҳон каби шаҳарларга боради ва у ерларда ўзига тинч бир қўпоқ жой ахтаради.

Ибн Сино мамлакат кезиб юрганини ушбу сатрларда ҳам акс эттирган:

«Мен улуг бўлганимда, Мисрдай кенг жой ҳам менга торлик қилиб қолди.

Менинг қимматим ошгач, харидорим ҳам топилмай қолди».

Ибн Сино мана шундай қийин шароитда яшаган бўлишига, реакция кучларнинг ҳар қадамда кўрсатган қаршилигига қарамай, барча тўсиқларни енгиб, ўзининг илғор, олижаноб ғояларини оммага етказишга, халққа қўлдан келганча кўпроқ фойда келтиришга интилди. Улуг заковат соҳиб, бутун умрини фан йўлига бағишлаган Абу Али ибн Сино келажак авлодларга буюк илмий мерос қолдириб кетди. Бу мерос умумбашар маданияти хазинасининг бебаҳо дурдоналари, бутун дунё халқларининг бойлиги ҳисобланади, унинг илмий мероси фан ва маданият тарихида улкан аҳамиятга эгадир.

* * *

Абу Али ибн Сино жуда меҳнатсевар ва ғайратли олим бўлган. Гарчи, илмий фаолият учун шароит бўлмаса-да, заҳматқаш олим жуда кўп асар яратган. Олимларимизнинг аниқлашича, Ибн Сино 300 дан ортиқ асар ёзган. Бу асарларнинг кўпи олим ҳаёт вақтидаёқ йўқолган бўлиб, сақланиб қолганлари ҳам тўлалигича босилиб чиқмаган. Улуг табибнинг жуда кўп асарлари Шарқ ва Ғарб мамлакатлари кутубхоналарида сақланиб келмоқда. Ибн Сино асарлари ҳажм жиҳатидан турличадир: уларнинг баъзилари қомуслар сингари йиррик ҳажмли, бир ярим минг варақли қўлёзма бўлса, баъзи бирлари 15—20 саҳифали китобчалардир. Уфалсафа, математика, астрономия, кимё, физика, медицина, доричилик, география, музика ва бошқа фанларга оид асарлар ёзган. Мутафаккирнинг мантиқ, психология, давлатни идора қилиш усуллари, ҳарбий фан, никоҳ, oilавий масалаларга оид асарлари, адабиёт бобидаги хизматлари унинг буюк заковатидан, юксак ақл-идрокдан далолат беради.

Файласуф ахлоқ ҳақида ҳам бир талай асар ёзган. Унинг бу соҳадаги ғоялари «Ахлоқ ҳақидаги рисола»,

«Аҳд рисоласи», «Нафси покиза тутиш ҳақидаги рисола», «Бадан сиёсати китоби» каби асарларда ўз аксини топган. Уларда буюк олим инсоннинг яхши фазилатлари тўғрисида гапириб, яхши ва ёмон хулқларнинг ҳаммаси одатдан пайдо бўлади, халқнинг яхши ёки ёмон хулқли бўлишига ҳукумат аҳллари катта таъсир кўрсатади, дейди. Инсон бошқалар билан бўладиган муомаласини, — дейди у, — доимо тузатиб бориши, ўзига берилган инсонлик имкониятларидан тўла фойдалана билиши керак. Инсон ўз нафсини доимо покиза тутishi, шаҳвоний ҳисдан фақат ўз табиатини тузатиш, насл қолдириш учунгина, ичкиликдан эса даво ва бақувват бўлиш учунгина фойдаланиши лозим.

Буюк мутафаккир аруз ва шеър, жисмларнинг бўлиниши, осмон жисмларини таниш, ернинг ўз ўрнида туриши, экваторнинг хоссалари, армия, мамлакат, солиқ системаси, арифметика, геометрия, қалб даволари, ботаника, қуланж, томир уриши, томирдан қон олиш, озиқлар ва бошқа жуда кўп нарсалар тўғрисида, уларнинг моҳияти ҳақида асарлар ёзади. Хуллас, Абу Али ибн Сино фикр юритмаган бирор соҳа, бирор фан қолмайди, у фанларнинг ҳаммасини ўзида мужассамлаштириб, бойитиб, уларни яна халққа тақдим қилади.

Олим ўз асарларида ўша даврнинг жуда кўп илғор ғояларини тўғри акс эттира олди. Гарчи баъзи масалаларда идеалистик позицияда турса ҳам, унинг кўп илғор фикрлари диний идеалистик қобиққа ўралган бўлса-да, Ибн Сино дунёқарашида материалистик тенденция жуда кучлидир. Мутафаккирнинг табиёт фанлари билан жуда кўп шуғулланганлиги бунинг яққол миноси бўла олади.

Ибн Синонинг фикрича, фан инсониятга хизмат қилиши, олимлар табиат қонунларини очишлари ва ўз билимларини келажак авлодларга мерос қилиб қолдиришлари керак. Улуғ мутафаккир кишиларни фан ва маданият, билим ва маърифат оловини ёқишга, илм йўлида оғишмай камолат ҳосил қилишга, ҳар бир масалага фан нуқтаи назаридан ёндошишга, ростгўй, виждонли бўлишга, хуллас, инсоннинг энг яхши ҳислатларини ўзида мужассамлаштиришга ва инсон деган улуғ номни янада юқори кўтаришга чақирди. Олимнинг ўзи бу йўлда кишиларга намуна кўрсатиб, ўз давридаги фан ютуқларини тинмай ўрганди.

Лекин олим шунча катта билим эгаси бўлишига, фан соҳасида ажойиб муваффақиятларга эришганлигига қарамай, ўзи эгаллаган билимларни билиш керак бўлган билимлар олдида оз деб, ҳатто, ҳеч нарса эмас, деб тушунди.

Буюк мутафаккирнинг фанга, табиат сирларини билишга бўлган иштилиши чексиз эди. Унинг бутун ҳаёти ва фаолияти ҳақиқатни билишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам у одамларни илм эгаллаш йўлидаги қийинчиликлардан чўчмасликка, сабр-матонатли, дадил бўлишга ундайди: «Одамларнинг ботири,— дейди у,— келажакдаги ишлардан қўрқмайди. Энг қўрқоқ кишигина ўз камолатини охиригача етказмайди».

Буюк олимнинг астрономия соҳасида ҳам хизматлари катта. У Исфаҳонда астрономия билан саккиз йил шуғулланган. Астрономияга онд у кашф қилган асбоб ўша давр мутахассисларини қойил қолдирган эди.

Абу Али ибн Сино, ҳатто, механика билан ҳам шуғулланган, оғир юкларни озгина куч ёрдами билан кўтарадиган механизмлар ҳақида фикр юритган.

Олим кимё фанини ҳам яхши билар эди. Ҳозирги замон кимёгарлари бу соҳада Ибн Синонинг хизматлари катта эканлигини, у кўпгина кимёвий ҳодисаларни батафсил ёритиб берганлигини, органик кимё соҳасида муҳим кашфиётлар қилганлигини таъкидлайдилар. У фақат кимё фанидагина эмас, геология, минералогия сингари, табиат фанлари соҳасида ҳам катта ишлар қилди. Олим жисмлар ҳаракати, минералларнинг таркиби ва уларнинг хусусияти, тоғларнинг пайдо бўлиши, метеоритлар таркиби, ер юзидаги тирик организмларнинг келиб чиқиши, ўсимликлар ҳаёти ва уларнинг тузилиши каби қатор масалалар устида бош қотирди ва бу тўғрида ўзининг мулоҳазаларини ёзиб қолдирди.

Абу Али ибн Сино номини бутун дунёга машҳур қилган ва абадийлаштирган асарлардан бири унинг беш томли «Тиб қонунлари» китобидир. Бу асар XI асрдаги Ўрта Шарқ медицинасининг энциклопедияси, табибнинг кўп йиллар мобайнида олиб борган илмий ва амалий ишларининг самарасидир. XII асрда кремонлик Герард «Қонун»ни латин тилига таржима қилди.

Олим бу асарда касалликнинг сабаблари ва унинг олдини олиш, касал билан қандай муносабатда бўлиш

тўғрисида ўзининг жуда кўп қимматли мулоҳазаларини айтиб ўтади. Асарда табиблар учун асосий қонун-қоидалар, муҳим кўрсатмалар берилади, буйруқ тарзидаги йўл-йўриқлар уқтирилади.

«Қонун»нинг биринчи китоби медицина назариясига бағишланган. Унда медицинага бўлган қарашлар, инсон организмнинг тuzилиши ва уни даволаш усуллари, касалликнинг аломатлари, унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш, мизожлар, томир, асаб ишоралари, касалнинг жинс ва ёшига ҳамда мавжуд шароитга қараб қўлланадиган методлар ҳақида гап боради. Инсон соғлигини сақлаш учун зарур бўлган шарт-шароитлар, чунончи, қатъий режимга риоя қилиш, ўз вақтида овқатланиш, кийиниш, ухлаш, озода бўлиб юриш ва ҳоказолар батафсил баён қилинади.

Буюк табибнинг болалар тарбияси, санитария ва гигиена ҳақида айтган гаплари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У юқумли касалликлар ҳақида ҳам тўхталиб, буларнинг сув ва ҳаво орқали тарқалишини кўрсатиб ўтади ва юқумли касалликлар билан оғримасляк учун сувни қайнатиб ичишни тавсия қилади. Олим ванна, бадан тарбия ва спортнинг турли туман хилларининг организмга таъсири тўғрисида гап боради.

«Қонун»нинг иккинчи китобида Ибн Сино қадимги Рим, Греция, Эрон, Ҳиндистон ва Урта Осиё медицинасининг дори тайёрлаш тажрибаларини умумлаштирган. У оддий дорилар, уларни тайёрлаш усуллари, дориларни сақлаш ва татиқ қилиш ҳақида сўз юритади. Иккинчи китобда 785 дан ортиқ дориворлар устида гап кетади.

Учинчи китоб эса инсон аъзоларининг касалликлари ва уларни даволаш йўллари ҳақидадир. Бу китобда руҳий касалликлар, бош, миёна, кўз, қулоқ, бурун, оғиз, тил, томоқ, ўпка, тиш, милк, юрак, асаб, буйрак, талоқ, ичак касалликлари ҳақида батафсил маълумотлар берилган ва уларни даволаш усуллари кўрсатилган.

Тўртинчи китобда инсон организмнинг умумий касалликлари ва уларни даволаш йўллари баён этилади. Унда захарланиш, юқумли касалликлар, иситма, безгак, тери касалликлари, яллиғланиш, шиш, суяк синиши каби касалликлар ҳақида гап боради.

Бош мия ва орқа мия,— дейди Ибн Сино,— организмнинг соғлом ва ғайри табиий ҳолатларидаги фаолиятида иштирок этади. Тўртинчи китобнинг ҳар хил касалликларни хирургия усуллари билан даволашга, бешинчи китобни дорилар таркибига бағишлаши ҳам олимнинг бу соҳада катта иш олиб борганлигини кўрсатади.

Ибн Сино медицинадаги асосий гоя ва мақсаднинг шеърга солиб, минг йўлли «Ўржуза» деган асар ёзган. Бу асарда медицина қоидаларини халқ орасида кенг тарқатиш мақсад қилиб қўйилган.

Ибн Сино буюк табиб ва файласуф бўлибгина қолмай, дурустгина шоир ҳам эди. Унинг лирик шеърларида образли ифодаланган ажойиб фикрлар, моҳирона ишлатилган ўхшатиш ва тасвирлар, мажоз ва метафораларни учратамиз.

У ёр кўнглининг қаттиқлиги, ўзининг сабрлилиги ҳақида шундай дейди:

«Менинг кўнглим ўта сабрли бўлса, сенинг юрагинг жуда қаҳрли экан, менимча, иккимиз ҳам ишқда қаттиқ бир тош эканмиз».

Шоир ёр висолига етишув, унинг жамолини кўриб, бахтли бўлиш орзусида ёзади:

— Эй мени хаста қилган гўзал! Менинг хасталигим сенинг қовоғингдандир. Шундай, улар мени ҳам хаста қилади, ҳам тузатади. Бахтли қилувчи васлингни менга инъом қил. Сенга етишолмасам ҳам, васлингга етишиб, қаноат қилиб тураман. Ахир, жавҳар (субстанция) ўрнини араз (акциденция) эгаллайди-ку⁷.

Шоир ёр мадҳини куйлаган сатрлари киши кўз ўнгиде ёр висолини яққол гавдалантиради. У ёрнинг сочини тунга, чиройини қуёшга ўхшатиб, шундай дейди:

«Юзинг ҳуснини сақламоқ учун жамолингни парда билан бекитиб, ёт кўзлардан асрамоқчилар. Мен эса пардани олиб ташлаб, юзингни очиб қўйиш билан чиройинг яхши сақланади деб биламан. Рост, қуёш юзини юпқа булут пардаси тўсгандагина уни кўриш мумкин бўлганидай, сенинг чиройинг ҳам юзинг пардаси билан тўсиб қўйилган».

⁷ Бу ерда шоир субстанция билан маъшуқани, акциденция билан унинг висолига етишувини айтмоқчи.

Бошқа бир ерда шоир ёр билан учрашган ёшлик, севишган дамлари, шод-хуррамлик чоғларини эслаб ёзади:

«Бу ерлар севишганларнинг жойлари-ку, эслай олмаётибсанми? Уша сен кўрган нарсалардан асар ҳам қолмаганидан таниёлмаётибсанми? Ахир, кўз-ёшим селлари ёноқларимда ажинлар пайдо қилгани каби, бу ердаги вайроналарни ҳам селлар ювиб кетган. Шундай, бу ердаги нарсалар худди менниг порлоқ ёшлигим ўрнини эгаллагани каби, оқ чечаклар (яъни оқ соч) каби, йўқ бўлиб кетди.

Чакка сочларимнинг оқ ранг олгани-чи? Улар худди мени кўрқитмоқчи, огоҳлантирмоқчига ўхшайди. Менга, оқ сочларингни бўя, дейишди. Мен уларга: тиркликдаги оқликни ёмон кўраман-у, ўлгандан кейинги оқликни нега мен ёмон кўрмай, дедим»⁸.

Классик поэзияда майни мақташ, улуғлаш ичкилик-бозликка чақириш маъносини билдирган эмас. Бундай шеърлар майнинг даволигига, дин, шариаат арбобларига қарши заҳарханда қилиб ёзилган сатрлар бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ибн Синоча, май ичиш гуноҳ эмас, уни жоҳил шариаат арбобларигина гуноҳ деб аташган, холос. Лекин,— дея таъкидлайди шоир,— кўп май истеъмол қилиб бўлмайди, ортиқча ичиш бемазаликларга олиб боради; аҳмоқларнинг қилмишлари айни кўп ичилганда намоён бўлади, май бунга қўл келади.

Олим дунёда юз бераётган адолатсизлик, норозилик ва тенгсизликни, кўпчиликнинг оғир ҳаётини кўради ва ўзича мушоҳада қилади. Лекин уларнинг келиб чиқиш сабабларини тополмайди. У фақат ҳайронлик дарёсига шўнгиб, оламдаги кўп нарсаларни тушуна олмагани, ҳаёт-борлиқ фалсафаси билан боши қотганини ёзади.

Файласуф фикри доимо ҳаёт муаммолари билан банд эди. У қайси ўлка ё шаҳарга бормасин, ҳамма ерда ҳам «хўроз бир хил қичқирганини», ҳамма ерда ҳам адолатсизликни, инсон ҳуқуқларининг оёқ ости қилинишини кўради. Ҳамма жойда ҳам одамлар шоирнинг ўзи сингари, дунёга келганига ҳайрон, боши қотган:

⁸ Бу ерда шоир соқолни бўяшни, соқол оқарганини бекитишга, кўмишга ўхшатапти.

«Мен кўп жойларни кездим ва оламни кузатдим, дунёда ҳайронлик кафтини иягига тираган ёки пушаймонлик бармоғини тишлаб турувчидан бошқани кўрмадим».

Улуғ мутафаккир бир қатор насрий адабий асарлар ҳам ижод қилган. Унинг «Ҳайй ибн Яқзон» (Уйгоқ ўғли Тирик), «Рисола ат тайр» (Қуш рисоласи), «Саломон ва Ибсол қиссаси», «Қиссату Юсуф» асарлари адиб ижодида катта ўрин тутади.

Адибнинг «Ҳайй ибн Яқзон» повести кейинчалик испан ёзувчиси Ибн Туфайлнинг шу номли романига асос бўлган. Ибн Сино билан Ибн Туфайл асарларининг сюжети бир-биридан фарқ қилса ҳам, улар кўп томондан ҳамоҳангдир. «Рисола ат тайр» Фаридиддин Аттор ва Навоийларнинг шу темадаги асарларига асос бўлган.

Файласуф-адиб ёзиб қолдирган «Саломон ва Ибсол қиссаси»нинг ягона нусхаси ҳозир Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти китоб фондида сақланмоқда⁹.

Шундай қилиб, ўзининг кўп қиррали ижоди билан фаннинг турли соҳаларини қамраб ололганлиги Абу Али ибн Синога табиатни ҳар томонлама тушуниш, инсон ва унинг психикасига чуқурроқ кириб бориш имкониятини берди. У умри давомида кўп адолатсизликларни кўрди, дарбадарликда кезиб юрди, турли табақа кишилари билан муносабатда бўлди. Олим элементар фанлардан тортиб, инсон руҳида юз берадиган процессларни ҳам кузатди, унинг дунёқараши меҳнаткаш омманинг сермашаққат турмушини кузатиш таъсирида шаклланди.

Ўрта аср шароитида олимнинг шаҳарма-шаҳар, ўлкама-ўлка дарбадар бўлиб юриши унинг билим доirasининг кенг бўлишига тўсқинлик қилар эди. Ибн Синонинг халқ орасида жуда машҳур бўлишига сабаб шунда эдики, у даврнинг энг илғор гояларига эргашиб, фанни ўзининг янги фикр ва хулосалари билан янада бойитди. Улуғ мутафаккир фан ва санъат тарихида чуқур из қолдирди. Буюк донишманднинг бадний, фал-

⁹ Мажмуаи расоплу ҳукамо, ЎзФА ШИ китоб фонди, инв. № 2385, 1016—1036—варақлар.

сафий асарлари Шарқ ва Ғарб тафаккурининг жуда кўп намоёндалари ижодига самарали таъсир кўрсатди.

Буюк мутафаккир олдига қўйган мақсадига эришди. У ўз ижоди билан кишиларда илм-маърифатга нисбатан ҳурмат ва интилиш уйғота олди. У кишиларни ақл билан иш кўришга, олижаноб хусусиятларни ўзида мужассамлаштиришга ўргатди. Шу тариқа, олимнинг инсоният олдида қилган хизматлари буюкдир. Чунки фикрлилик, кучли маърифат, кўп қиррали илмий ва ижтимоий фаолият, баъдий фантазиянинг бойлиги—буларнинг ҳаммаси Ибн Сино сиймосининг ажралмас хусусиятларидир¹⁰.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ

Абу Райҳон Беруний (973—1052) ўрта аср ўзбек фанининг энг ўткир, энг илгор намоёндаларидан бирidir. Бу тенги йўқ олим жуда дадил, ўткир фикр эгаси эди. Олимлар фикрича, Шарқда фан тараққиётининг янги даври мана шу ўткир талқинотчидан бошланади. Беруний илмнинг қайси бир соҳасига киришмасин, шу соҳанинг энг чуқур билувчиларидан бўлиб чиқарди ва ҳар бир бобда тенги йўқ олим бўлиб етишарди. У аниқ фанлар соҳасида қилган катта хизматлари билан ўз даврини анча илгарилатди. Унинг тарихий, фалсафий ва тилшунослик соҳасидаги асарлари ўрта асрдаги ил-

¹⁰ Ибн Синонинг Тошкентда 55 та қўлёзма, 20 та босма асари сақланмоқда. Булар ҳақида батафсил маълумот олмоқчи бўлган кишилар Содиқ Мирзаевнинг «Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиографияси)». (Тошкент, 1955) асарига қарасин.

Ибн Сино ҳақида кенгроқ маълумот олмоқчи бўлганлар қуйидаги адабиётга мурожаат қилишлари мумкин:

Абу Али ибн Сино, Тиб қонунилари, 1—5-том, Тошкент, 1954—1961;

Донишнома (рус тилида), Сталинобод, 1957;

Мажмуан шеърҳо (тожик тилида), Сталинобод, 1953;

Ибн Сино (мақолалар тўплами, рус тилида), Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1953;

А. Мирзоев, Ҳикоятҳо онд ба Ибн Сино ва шахсияти у (тожик тилида), Сталинобод, 1953;

С. Н. Григорян, Великие мыслители Средней Азии (Москва, 1958); шу автор, Из истории философии Средней Азии и Ирана VII—XII вв., М., 1960;

С. Айниёй, Шайхурраис Абу Али ибн Сино (тожик тилида), Сталинобод, 1939, 1953;

мий тушунча ва тафаккурнинг қай аҳволдалигидан дарак берувчи қимматбаҳо манба ҳисобланади. Беруний давр чекланмаларига қарамай, ўз даврига чуқур, атрофлича кира олган ва даври руҳи, нафасини, ақли ва идрокини, илғор ғояларини ўзининг ўлмас асарларида акс эттира олган бирдан-бир буюк мутафаккирдир. У кўтариб чиққан янги, оригинал масалалар бир неча аср кейинги ва қолаверса, ҳозирги замон олимларини ҳам ҳайратда қолдирди.

Беруний ўзидан илгариги ўтган бутун олимлар асарини чуқур, ҳар тарафлама ўрганди, уларни ўзининг танқидий мулоҳазаларидан ўтказди. У ҳар бир фикрга кўр-кўрона эргашиб кетувчилардан эмас эди, балки уларнинг ҳар бирини қўлидан келганча ўз «лаборатория» тажрибасидан ўтказар, тажрибага чидаш бермайдиган, ақлга тўғри келмайдиган фикрларни қабул қилмас эди. Олимнинг энг ўткир, илғор, бошқа кўп олимлардан фарқ қиладиган томони ҳам худди мана шу эди. Шунинг учун ҳам ҳозирги замон олимлари қадимги олимлар фикрини далил келтирадиган бўлса, энг ишончли ва эътиборлиси Беруний фикри бўлади.

Беруний 973 йили Урганчдан 120 км наридаги, ўша даврда Хоразм пойтахти ҳисобланган Қиёт шаҳри атрофидаги бир қишлоқда туғилади. Унинг ўзинга Беруний деб олган лақаби ҳам қишлоқдан бўлганлигидан дарак беради. Бу ҳақда машҳур араб сайёҳи Ёқут Ҳамавий ўзининг «Муъжамул удабо» деган асарида шундай дейди: «Муҳаммад ибн Аҳмад Абу Райҳон Беруний Хоразмий тахаллусининг маъноси ташқарилик де-

А. Қодиров, Абу Али Сино, Ўздавнашр, Тошкент, 1953;

А. А. Семёнов, Абу Али ибн Сина, Сталинабад, 1953 (рус тилида);

И. Мўминов, Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан, Тошкент, 1960;

А. Ирисов, Абу Али ибн Сино, Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960;

Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар, ЎзФА нашриёти, Тошкент 1959, 95—175-бетлар;

Тошкентда ўтказилган биринчи Бутуниттифоқ шарқшунослар илмий конференциясининг материаллари (1957, 4—11 июль, китоб рус тилида), ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1958; Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» ҳақидаги докладлар, китобнинг 957—1022-бетларида;

Ибн Сино портрети, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1956.

мақдир. Чунки форс тилида беруннинг маъноси ташқаридир.

Мен баъзи олимлардан бу тўғрида суруштирган эдим, улар Берунийнинг Хоразмда жуда кам турган, хоразмликлар четдан келганларни беруний — ташқариликлар деб атайдилар, ҳойнаҳой, Беруний улардан кўп вақт ажралиб яшаганлиги сабабли четдан келгандай бўлиб қолгандир, деб айтишди. Лекин, менинг фикримча, бунинг сабаби шуки, у қишлоқлик бўлган, яъни шаҳар ташқарисидан бўлган».

Беруний даврида Хоразмда фан ва маданият бирмунча ўсган эди. Бу даврда математика, астрономия, медицина, минералогия каби фанларнинг эришган ютуқлари кейинги бир неча асрлар учун озиқлик хизматини ўтади. Аниқ фан тармоқлари ҳам кўп асрларгача бу даврдагидан ортиқ ривожланмади. Агар астрономия-математика фани Берунийдан бир неча аср сўнг Улуғбекни берган бўлса, медицина, фармакология фани Ибн Синодан сўнг ҳеч кимни бермади. Химия, минералогия фанлари ҳам худди шундай бўлди. Бу давр олимлари ўз замонаси фан ютуқларини ўзида акс эттира олди, яъни бу давр фани ривожини Беруний, Ибн Сино каби буюк сиймоларни яратди, етиштирди. Хоразмда «Маъмун академияси»нинг пайдо бўлиши ва унга кўп олимларнинг тўпланганлиги фан ва маданиятнинг анча ўсганлигини кўрсатади. Тарихда номи қолган бу даврдаги олимларнинг кўпчилиги шу «академия» аъзоларидан бўлганлиги ҳам Хоразм фани ва маданиятининг яхши натижаларидандир.

Беруний ёшлигиданоқ илм-фанга берилган, ҳар бир соҳага қизиққан оташин мутолаачи эди. У илм ўрганишга бутун куч-қувватини сарф қилади. Ўз даврида мавжуд илмлардан математика, астрономия, минералогия, тарих, тил ва бошқа соҳалардаги фан ютуқларини синчиклаб эгаллайди, натижада замонасининг нодир олими бўлиб етишади. У ўзи ҳақида шундай дейди:

«Ёшлигимданоқ қандоқ бўлса ҳам маърифат олишга қаттиқ берилган ва шундан лаззатланган эдим. Шохид келтириш юзасидан шуни айтиш кифоя: еримизга бир румлик келиб қолган эди. Мен унга донлар, уруғлар, мевалар, ўсимликлар ва бошқа нарсалар келтириб, исмларини сўрардим ва ёзиб олардим».

Ф. Энгельс табиатшуносликнинг дастлабки ривожланишида кўп соҳаларни энг бошидан бошлашга тўғри келганини таъкидлаб ўтган эди.

Берунийга ҳам фаннинг маълум соҳаларида худди шундай қилишга—ривожланганларини ўрганишга, ривож топмаганларини ривожлантиришга тўғри келди. Унинг оригинал олимлиги ҳам шунда эди. Она тили ҳисобланмаса ҳам, ўша даврдаги ҳукмрон тил — араб тилини чуқур эгаллади, ҳатто, бу тилда ўткир сатирик шеърлар ҳам ёза биладиган бўлди.

Форс тилида араб сўзларини қўшмасдан асар ёзди, қадимги ҳинд тили — санскритни ўрганиб, ундан арабчага, арабчадан санскритчага бир неча илмий асарлар таржима қилди. Олимларнинг текширишига қараганда Беруний, ҳатто, юнон (грек) тилини ҳам ўрганган ва Гомернинг «Илиада» сени оригиналида ўқишга муяссар бўлган.

У мусулмон олами ҳисобланган Шарқ мамлакатларининг кўпида — Эрон, Афғонистон, Ироқ, Ҳиндистон каби бир неча ўлкада бўлган. «У даврда,— дейди Ф. Энгельс,— улуг одамларнинг бирортасининг узоқ саёҳатларга бормагани, тўрт-беш тилда гаплашмагани, бир неча соҳада ижод қилмагани деярли бўлмаган эди». Ф. Энгельснинг бу сўзи Берунийга тўла-тўқис тааллуқлидир. У ҳам бир неча соҳаларда ижод қилган, бир нечта тил билган ва бир неча ўлкаларга саёҳат қилган. У том маъноси билан энциклопедист-олим эди.

Беруний бир ерда муқим яшай олмади. Гоҳ илм ахтариб, гоҳ паноҳ ахтариб, бир мамлакатдан иккинчисига, бир шаҳардан иккинчи шаҳарга кезиб юрди. Ўз жонини омон сақлаш таҳликасида сарсон-саргардон бўлди.

Лекин қанчалик сиёсий ўзгаришлар, қарама-қаршиликлар юз бермасин, бари бир, улар олимни илм йўлидан қайтара олмади, рағбатини йўқотолмади. Ҳар қандай шароитда ҳам у ўз қаламини қўймади.

Энгельс ибораси билан айтганда, у «сўз ва қалам билан курашди». Олим халқ бахти учун, ҳақиқат учун курашди, чунки у ҳар қандай шароитда ҳам ҳақиқатни яширмаган, ҳамма нарсадан ҳам уни аъло кўрган ҳақиқатчи эди. Унинг ғайри-диндан таълим олиши, бошқа мазҳаб кишилари билан муносабатда бўлиши ва улардан ўзининг илмий асарларига маълумотлар

Йиғиши ўша даврдаги чекланган олимларга нисбатан анча прогрессивлигини кўрсатади.

* * *

Беруний таржимаи ҳоли тўғрисида ўз давридан жуда оз материал қолган. Унинг Хоразмда туғилиб, ёшлик чоғлари ҳам шу ерда ўтганлиги маълум. 995 йили Урганч ҳокими Берунийлар яшаган Қиёт шаҳричи босиб олиб, у ернинг ҳокимини ўлдиради. Бу воқеадан сўнг Беруний ўз ватани — Қиётни тарк этиб, ҳозирги Эроннинг шимолидаги Гургон (Журжон) деган жойда туриб қолади, аммо 995 йилгача Беруний Хоразмда яшаган. Демак, у бошланғич ва асосий маълумотни Хоразмда олган. Берунийнинг Гургонга келиб, 1000 йилларда ёзган «Ал осор ал боқия ан ал қурун ал ҳолия» (Ўтмиш замонлардан қолган ёдгорликлар) деган капитал асари ҳам Хоразм фанининг жамланган каталогини бўлди. 1010 йилда Хоразм ҳокими Маъмуннинг ўғли Абулаббос Маъмун Берунийни қувғинликдан чақириб олиб, ўзининг сиёсий маслаҳатчиси қилиб тайинлайди: унга бир қанча дипломатик ишларни олиб боришни топширади, унинг илмий ишларига катта имкониятлар яратиб беради. Бу даврда Хоразмда фан ва маданият бирмунча ўсади, «Маъмун академияси» деб юритилган илмий бирлашма тузилади.

Бу даврда кучайиб келаётган ғазнавийлар сулоласи теварак-атрофни эгаллаб, Хоразмни ҳам ўзига қаратган эди. Кечаю-кундуз ўз салтанатини кучайтириш фикри билан қайнаб тошган Маҳмуд Ғазнавий бу олимлар уйига ҳам раҳна солмай қолмади.

Маҳмуд ислом ҳомийларидан бири эди. У фан билан иш кўрувчи, олам сирларини очувчи, эркин фикр юритувчи олимларни «одобга киритиб» қўймоқчи бўлди ва шу мақсадда 1017 йилда бир қанча Хоразм олимларини сўратиб, ўз тизғинига — жиловига олишга муваффақ бўлди, уларни қай томонга истаса, шу томонга бурмоқчи бўлди, исломга сал зидроқ келадиган, хоҳ аниқ фан хулосаси бўлсин, хоҳ гипотезаси бўлсин, таъ олмади, бундай олимни жазоламай қўймади. Беруний ҳам ўзининг илми, ақли, ростгўйлиги туфайли Маҳмуд ғазабига учраб, зиндонда ётди.

Ана шунинг учун ҳам Беруний: Бу замон илм-фанга керакли шаронт туғдирмайди. Бизнинг кунларда илмий билим ва янги кашфиётлар соҳасида ўсиш мумкин эмас. Ҳозирги пайтда илм соҳасида биз эга бўлган нарса ўтмиш даврлардаги илмларнинг онда-сонда қолган қолдиғигинадир,— деб ўз давридан шикоят қилади.

* *
*

Беруний жуда кўп асарлар ёзди. Араб сайёҳи Ёқут Ҳамавий Марв масжиди вақфиномасида Беруний китобларининг номи ёзилган 60 варақли рўйхат кўрганлигини ёзади. Ҳозир бизга олим ёзган 154 асарнинг номи маълум. Шундан фақат 24 та асар бизгача етиб келган, ҳолос¹¹.

Берунийнинг дастлабки йирик асари «Ўтмиш замонлардан қолган ёдгорликлар»дир. Олим бу асарини Гургонда Қобус ибн Вашмгир даргоҳида юрган кезларида (1000 йилларда) ёзиб, шоҳга тақдим этади. Беруний ўзининг бу асарида Ўрта Осиё халқлари ва форс, юнон, яҳудий, христиан, араб каби бир қанча халқларнинг йилнома ва урф-одати, дин ва эътиқодлари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Беруний бу асарини 27 ёшлик чоғида ёзган эди. Шунинг учун ҳам бу қимматли асарни кўрган ўша замон олимлари ёш Берунийнинг барча фандан хабардор эканлигига қўйил қоладилар ва келажакда унинг буюк асарлар яратадиган олим бўлиб етишишига ишонч ҳосил қиладилар.

Бу китоб Берунийнинг шахсий кузатишлари, текширишлари асосида ёзилган, унинг ўзи бу ҳақда шундай дейди: «Ер шари ва унинг устки тузилиши ҳақидаги бу китобимда ёзилган сўзлар менинг ўз фикрим ва пухта текширишларим натижасидир».

Китобда анчагина халқ фани ва тарихига оид маълумотлар кўп бўлса-да, Урта Осиё, жумладан, Хоразм халқлари тарихига оид маълумотлар диққатга сазовардир. Бу асарда олға сурилган фикрлар, ҳозирги замон олимларининг фикрича, шу кунга қадар ўз қимматини йўқотмаган. Шарқ халқлари тарихига оид бу қиммат-

¹¹ Беруний асарларидан Тошкентда, Шарқшунослик институтида ҳаммаси бўлиб 5 та босма ва қўлёзма асар сақланади.

Баҳо асар буюк мутафаккир Берунийнинг катта тортиғи бўлди.

Беруний бу асарида дунё халқларининг ҳар хил календарларини келтириш билан бирга, ўлкалардаги об-ҳаво ўзгаришларига ҳам тўхталиб ўтади. У бу тўғрида ўша даврда машҳур бўлган олимлар мулоҳазасини ва календарларда айтилган фикрларни келтиради.

Берунийнинг салмоқли иккинчи асари «Таҳқиқу молиҳинд» (Ҳиндистон ҳақидаги таҳқиқлар)дир. Унинг бу ўлмас асари ҳиндларнинг урф-одати, фани, тарихи, ўша даврдаги сиёсий, иқтисодий аҳволига бағишланган тенги йўқ классик асардир.

Бу асар саксон бобдан иборат бўлиб, ҳиндларнинг қадим замондан тортиб, то Беруний яшаган давргача бўлган эътиқодлари, модда, тангри, олам, инсон, жон кабиларга бўлган қарашлари, уларнинг динлари ва келиб чиқиш тарихи, пайғамбарлари, аниқ фан соҳасидаги илмлари, ўлка ва шаҳарларнинг чегаралари ва уларга оид бўлган афсона ва тарихлар, ёзув ва тиллари, шеър ва вазнлар каби турли-туман соҳаларни ўзичига олган.

Берунийнинг Ҳиндистон билан шуғулланиши ҳам бежиз эмас эди. Шарқдаги қайси бир буюк олимни олманг (айниқса, математик, астроном, географлар), улар, албатта, ўз соҳасидаги мавжуд илм манбаларини ўрганиш билан бирга, ҳиндларнинг бу соҳадаги илмлари билан ҳам тубдан қизиққанлар. Масалан, улўф ўзбек олими, математик Муҳаммад Мусо Хоразмий ўз давридаги математик ва географик асарларни ўрганиб бўлиб, ҳиндларнинг ҳам шу тўғридаги билимларини эгаллади.

Беруний ўз ўтмишдошлари каби, ҳинд фани ва маданиятини чуқур ўрганиб, шу даража муваффақиятларга эришдики, ҳатто, ҳиндларнинг ўзи ҳам ҳайратда қолди. Бу хусусда Беруний шундай дейди: мен улар ўртаендаги нарсаларга яхши тушуна олмаганлигим сабабли, уларнинг мунажжимлари олдида устоз ҳузурида турган шогирддек, таъзим билан турардим. Сўнг уларнинг қонунларига озгина бўлса ҳам йўл топдим ва далиллар кўрсатадиган бўлдим, ҳисоб илмининг ҳақиқий йўлларини уларга равшан қилиб берадиган бўлдим. Улар девонавор менга таажжубланар ва мендан фойдаланишга уринар эдилар. Улар мени сеҳргарга

чиқариб қўя ёздилар ва уларнинг каттаси мени ўз тилида «дарё» деб мақтар эди. Уларнинг урф-одатларини билишга қизиқишим мени жуда чарчатди. Қизиқишда ўз замонамда танҳо эдим. Шу масалаларга доир китобларини биладиган одамларни ахтариш меҳнатидан ҳеч ҳам толмадим.

Беруний бу асарида ҳинд халқига зўр ҳурмат ва эҳтиромини билдиради. Шунинг учун ҳам ҳиндларнинг қадимги тили — санскритни ўрганиб, ўз асарига у тилдаги бой материаллардан фойдаланишга муваффақ бўлган. У ўзининг бу китобини ёзар экан, китобни мунозара учун ёзмаганлигини, балки тарихчиларнинг тарихни тўғри тушуниши учун ёзаётганини айтади. Бу китоб,— дейди Беруний,— бахслашиш ва тортишиш китоби эмас. Шунинг учун мен бунга душманларнинг исботини келтирмайман. Бу китоб душман сўзини ҳам ўзгартмай ҳикоя қилиш китобидир.

Мен бу китобда,— дейди давом этиб Беруний,— ҳиндлар сўзини ўзгартирмай, ўзича ёзаман. Уларнинг юнонлар билан яқинлигини билдириш учун унга юнонларнинг шу хилдаги сўзларини қўшаман.

Беруний Маҳмуд Ғазнавийнинг ҳиндларга келтирган катта офатларини ғазаб билан тилга олади. Маҳмуд,— дейди Беруний,— ҳинд ўлкасини босиб олишда аввал уларнинг катталарини ҳалок қилди, ҳиндларнинг хотираларидан чиқмас дoston бўлиб қолган қирғинлар ва вайронликларга сабаб бўлди. Шунинг учун тирик қолганлари мусулмонларга ғоят нафрат билан қарайдиган бўлиб қолдилар.

Беруний Маҳмуд қирғинлари ҳиндларнинг узоқ ўлкаларга кетиб қолишига сабаб бўлганини, буларга диний ётлик ва қаршилиқ қўшилиб, орадаги кескинлик яна ҳам кучайганини ёзади.

Беруний ўзининг бу қимматли асарида ҳиндларнинг тор доирадаги олимларини танқид қилиб ҳам ўтади. Бу ердагиларнинг фикрича,— дейди у,— дунёда уларникидан бўлак ер, шаҳар, инсон йўқ, илм бобида ҳам ўзларида боридан бошқани тан олмаганлар. Ўзга ердаги тараққиётдан гапирилса, ёлғон деб билганлар.

Шундай бўлса ҳам,— дейди Беруний,— мен ҳиндлар тўғрисида келтирадиган сўзларимнинг кўпчилигида танқид қилувчи эмас, балки ҳолис нақл қилувчиман. Зарур жойлардагина танқид қиламан, ҳолос.

Берунийнинг юқоридаги каби ташқидий фикрларини Ҳиндистон бош вазири Жавоҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» деган асариде эслатиб кетади. Неру Берунийнинг юқоридаги танқидий фикрларини келтириб, у маҳалларда Ҳиндистонда ҳам ҳақиқий аҳвол Беруний тасвирлагандай эди, дейди.

Беруний,— дейди Неру,— юнон фалсафасини билиб олиб, ҳинд фалсафаси билан танишиш учун санскрит тилини ўргана бошлади. Беруний ҳинд ва юнон фалсафасини бир-бирига солиштириб, булардаги умумийликни кўриб, ҳайратда қолди. Берунийнинг китоблари фақат фактик материалларнигина эмас, балки уруш, талон-торож, оммавий қирғинлар бўлишига қарамай, фан аҳллари ўз ишларини давом эттирганликларини кўрсатиб беради. Икки орани нафрат ва худбинлик кайфиятлари бузиб турган пайтларда ҳам Беруний бегона мамлакат одами бўла туриб, бу ўлка кишилари аҳволини тушунишга ҳаракат қилади.

Неру ҳинд фани, маданияти, тарихи ҳақида ўзининг қимматли фикрларини қолдирган йирик олим Берунийни ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади.

Ҳақиқатан ҳам Беруний тарихий фактларни бузиб кўрсатадиган, гаразгўйллик билан ёлғонларни битадиганларга қарши курашган эди. Хабарга ёлғон-яшиқ қўшилмаганда у кўргандан ҳам ортиқ турарди,— дейди олим,— чунки кўриш ва қараш пайти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади. Хабар эса маълум нарсанинг қаровчисига кўринган вақтидан илгари ўтган ва кейин келадиган ҳолларидан дарак беради; ана шунинг учун хабар бор нарсаларни ҳам, ҳатто, ғойиб бўлиб кетганларни ҳам билдирарди. Ундан ташқари,— дейди Беруний,— одатда, бўлиши мумкин бўлган нарсалар ҳақида берилган хабар бир хилда рост ва ёлғон бўлаверди, бинобарин, хабар берувчилар сабабли ростлик ва ёлғонлик тусини олаверди. Чунки одамларнинг мақсади хилма-хил, халқлар ўртасида талашини ва тортишини кўп.

Масалан, бир киши,— дейди Беруний давом этиб,— ўз синфини улуғлаб, ёлғон хабар тарқатади. Бундан унинг мақсади ўзини кўрсатиш, чунки унинг ўзи шу синфдан чиққан бўлади ёки ўзини кўрсатишда бошқа зид бир синфни айблаб, ёлғон гап ёяди. Бошқа бир кишилар эса, ўзи севадиган синфга миннатдорчилик бил-

дирмоқчи бўлиб ёки ўзи ёмон кўрадиган бир синфни хафа қилмоқчи бўлиб, улар ҳақида ёлғон хабар тарқатади. Шундай ҳоллар ҳам бўладики,— дейди Беруний,— бундай кишиларнинг табиатига ёлғон хабар тарқатиш ўрнашиб қолиб, гўё унга шу вазифа юклангандек бўлади ва у ёлғон хабар тарқатмасдан тинчиёлмайди. Ёлғончиликдан четланиб, ростгўйликка ёпишган кишини, бошқалар у ёқда турсин, ёлғончининг ўзи ҳам севиб мақтайди.

Ростгўйликнинг ширинлигини тотмаган ёки ширинлигини билса ҳам тотишни истамаган киши уни севибмайди. Масалан,— дейди Беруний,— ёлғончилик билан машҳур бўлган кишиларнинг биридан «умрингда ҳеч рост гапирганмисан» деб сўралганда, у рост гапириб қўйишдан қўрқмасам, йўқ деяр эдим, деб жавоб берган.

Беруний тарихий асар воқеаларини баён қилаётганда объектив қараб фикр юритиш зарурлигини, айтмоқчи бўлган маълум фикрларни тарихий фактларга солиштириб кўриш кераклигини уқтиради. У «Осорул боқия» асарини ёзишда ҳам ўз олдида турган шундай қийинчиликлар ҳақида гапириб, кишининг ҳаётида керак бўлган бу муҳим ишнинг машаққатини билдим, тарихларнинг исботи каби муҳим бир хизматга киришишга журъатландим, меннинг вазифам ўтмиш халқларнинг ва илгариги даврларнинг воқеаларини билмоқдир,— дейди у.— чунки хабарларнинг аксари ўтмиш халқларнинг аҳволлари, расм-русумларининг баёнидан иборат бўлиб, уни билмоқ ақлий нарсаларга суяниш, сезиладиган нарсалар билан солиштириш билангина бўлмай, балки китоб аҳлларига ва турли раъй эгаларига асосланишни ҳам талаб қилади. Тарихни исботлашда бундайларнинг сўз ва қарашларини бир-бирига солиштириш жуда ҳам керак бўлади. Бунинг учун, биринчидан, киши ўзини кўпчилик одамлар мубтало бўлган ўйин-кулги, кайф-сафо, кибру ҳаволар каби ярамас хулқлардан тозаламоғи керак.

Яна бир қийин томони ҳам борки,— дейди у,— ментекширишга киришган халқлар тарихининг бошланиши аниқлаб бўлмас даражада узоқдир. Ундан ташқари, бу халқлар тарихига оид материаллар кўп бўлишига қарамай, улар тўғри ҳам, нотўғри ҳам бўлиши мумкин. Уларни тўғри деб бутунлай қабул қилиб ҳам бўлмайди, нотўғри деб ҳаммасини бўлмаганга чиқариб

ташлаб ҳам бўлмайди. Тарих ёзаётган кишидан унинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаб бериш талаб қилинади.

Инсоннинг умри,— дейди давом этиб олим,— бир халқ ҳақидаги барча хабарларни билишга етмайди. Шундай бўлгач, ҳамма халқлар ҳақидаги хабарларни билишга қандай қилиб етсин энди. Бу ҳеч мумкин бўлмайдиган воқеадир. Ана шу аҳволда хабарларнинг ҳақиқатга яқинроғи ва машҳурроғини ва ишонарлисини ишончли кишилардан тўплаб ололсак, мумкин бўлганини ўзгартириб, бошқаларини ўз ҳолича қолдирсак, шунинг натижасида қилган ишимиз ҳақиқатни истоган ҳикмат дўстларига ёрдам берса, биз етишолмаган даврларга бу хабарларни етказа олсак, деган умиддамиз.

«Тарих,— дейди Беруний,— бирор, янги пайғамбар чиқиши ё бирор улуг подшонинг тахтга ўтириши, ёки бирор қавмнинг тўфон ҳалокатига йўлиқиши, қаттиқ зилзила натижасида ернинг ёрилиши, қирғин, вабо, қаҳатчилик, давлатнинг бир хонадон (династия) дан иккинчи хонадонга кўчиши, бир миллатнинг ўзгарилиши ва бошқа одатдан ташқари ҳодисаларнинг бошланиш пайтидир. Бу — узоқ замонлардаги воқеа билан боғлиқ. Ҳар қандай масалада тарихга эҳтиёж бор. Турли мамлакатларда яшовчи миллатларнинг ўзларига хос тарихлари бор. Улар юқорида сўзланган воқеалар билан боғлиқдир. Ҳар қайсилари бир-бирларидан айриладилар».

Беруний инсониятнинг бошланғичи ҳақида ёзилган яҳудий, христианларнинг тарих китобларида жуда кўп уйдирма хурофотлар аралашганини, ҳар хил қарама-қарши фикрлар борлигини айтади. Чунки,— дейди у,— бизнинг замонамиз билан махлуқот бошланиши орасида узоқ муддат ва кўп замон борки, киши ҳар қанча уринса ҳам у замонни тўла ўрганиши оғирдир.

Ҳақиқатан ҳам Абу Райҳон Беруний тўплаган бу материаллар ва уларнинг асосида ёзилган бу китоблар қимматбаҳо нодир асарлардир. Чунки унинг ўзи «Бир тарихнинг тўғри эканига ишончли бир китоб ёки бошқалари орасида ишончли деб ўйланилган бир хабар бўлмагунча, у тарихни қабул қилмаймиз»,— деб уқтирган эди.

Беруний фанга қаттиқ киришиши натижасида қадимги ҳинд тилини, адабиётини чуқур ўрганди. Унинг талаффузидаги нозик томонларигача эътибор беради. Олимнинг ҳинд фани ва тарихига оид ўлмас асарига ҳинд олимлари ҳам юксак баҳо беришди. 1944 йилда йприк ҳинд олими Ҳамид Ризо «Ҳиндистоннинг маданий хизмати» деган асарида: «Ўрта аср ва янги замон авторларидан ҳеч бири ҳам ҳинд маданиятининг чигал масалаларини чуқур илмий руҳда тушунишда ўлмас Абу Райҳон Муҳаммад Беруний эришган ютуқларга эриша олмади. Унинг «Ҳиндистон» асари классик намуна бўлиб қолиши билан бирга, ўз авторининг қадимги ҳинд маданияти ва фанига қилган тортиғидан иборатдир»,— дейди.

Чиндан ҳам Беруний битта Ҳиндистон ҳақидаги асарини ёзиш учун 40 дан ортиқ санскрит тилидаги манбалардан фойдаланган эди. Олим ўз давридаги фан тўсиқларини кўради, фаннинг юқори чўққисига эришиш учун у даврда шароит йўқлигидан нолийди.

Лекин шундай бўлса ҳам буюк олим ўз давридаги илмларнинг чўққисига эришди. Ф. Энгельс, у даврда табиий-илмий билимлар чегараланганлигига қарамай, фалсафа йўлдан озмади. Бу ҳолни у даврдаги фалсафанинг энг буюк хизматларидан деб билмоқ керак, деган эди. Энгельснинг бу фикрини Берунийга ҳам қўлласак бўлади. Чунки у ҳам ўз даврига нисбатан йўлдан озмади, инсоннинг буюк идеалларини рўёбга чиқариш учун бутун куч-қудратини, фикру зикрини бағишлади.

Беруний астрономия фанига ҳам жуда кўп ҳисса қўшган. Унинг бу соҳага бағишланган 45 дан ортиқ асари борлигини сўзлайдилар. У бир неча астрономик асбоблар ясаган ва Шарқда оламнинг гелиоцентрик системаси назариясига — оламнинг маркази Ер эмас, Қуёшдир деган назарияга амалда энг хайрихоҳ бўлганлардан биридир. Лекин у замонда илм-фан тараққиёти паст даражада бўлганлиги Берунийни маълум фикр ва мулоҳазалар билан кифоялантириб қўяди. У ўзининг асарларида бу назариянинг тўғрилигини узил-кесил ҳал қилмайди, балки махсус кузатишлар, текширишлар олиб бориш кераклигини уқтиради. Унинг бундай мулоҳазаларига ўз давридаги олимлардан ташқари, ундан кейин ҳам қарши чиқадилар. Масалан, қоқоқ, фанатик олим Ҳасан али Марокаший Беруний-

нинг бу фикрига тушунмай, унга ажабланади. Берунийни тушунмаганликда айблайди.

Олимнинг астрономияга оид катта асари «Астрономия калити» ва «Қонуни Масъудий» (Масъуд жадвали)дир. Бу асарлар ўрта аср Шарқида астрономия фани ҳақида тўпланган қимматбаҳо материаллардир.

Олим бу асарлари билан ўзидан илгари ўтган астрономларнинг ҳаммасидан ўзиб кетди. У ҳар хил кузатишлар олиб бориб, бир қанча астрономик масалаларни кўриб чиқиб, уни ўз мулоҳазалари билан бойитди.

Беруний астрономия ва геометрияга оид «Аттафҳим» деган асарини ёзган. Ҳатто, кўпчилик ундан фойдалана олиши учун китобни форсчага таржима ҳам қилган. Беруний ўз таржимасида форсчани яхши билишини намойиш қилиб, унга арабча сўзларни қўшмасликка ҳаракат қилган. Олимларнинг айтишича, бу асарнинг форсчасида 100 дан сал ортиқроқ арабча сўз топилади, холос.

Беруний дунёнинг географик картасини чизади. Бу карта сайёҳларга кўп йиллар йўлланма бўлиб келган. У, ернинг радиусини аниқлайди, проекциялаш соҳасида ҳам анча ижобий фикрлар айтади. Ҳатто, проекциянинг уч хилини Беруний топганлигини айтадилар. Бу хусусда XIX асрдаги Шарқ манбаларидан бири: «Европа олимлари ўз картографияларида Беруний принципи ва методига асосландилар», деб ёзади.

Амударёнинг қадимги ўзани ва у ерда яшаган халқлар тўғрисида Берунийнинг келтирган материаллари фанда шу кунгача бўлган фикрга янгилик киритди. Беруний Амударёнинг эраиздан илгари Каспий денгизига қуйилиш йўли ҳозиргидек бўлмаганлигини, у ўз йўналишини бир неча марта лаб ўзгарттирганини, бунинг оқибатида кўп жойларнинг хароб бўлишига ва у ердаги халқларнинг кўчиб кетишига сабаб бўлганини ёзган эди. Бу ўзгаришлар натижасида Хоразмнинг текислик қисми пайдо бўлган; Амударёнинг ҳозирги йўналиши эса мўғуллар даврида вужудга келган.

Беруний «Қонуни Масъудий» асарини ёзиб бўлгач. Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли — Масъуд олимга жуда катта бир совға юборади, лекин Беруний бу совгани олмасдан қайтариб юборади. Бу хусусда Шарқ манбаларидан бири шундай дейди: «Беруний «Қонуни Масъудий»ни ёзгандан кейин Султон (Масъуд) бир филнинг

устига кумуш ортиб, тортиқ сифатида унга юборибди. Лекин олим тортиқни олмабди, яна хазинага қайтариб юборибди».

Бунинг сабаби аён: пул, мол кишини ақлдан оздиради, деган гап бор. Пул йўқолиб кетиб, илм абадий қолиши Шарқ ҳакимларининг ҳикматли, одобли сўзларидир. Лекин бунда бошқача сир бор.

Маҳмуд Ғазнавий олимларга, жумладан, Берунийга, мен билан муносабатда бўлганида илм-пилимнингни йиғиштириб қўй, менинг таъбимга нима ёқса, шуни гапиришинг керак, деган шартни қўйган эди, сўзсиз, Масъуд ҳам ўз отасининг традициясини давом эттирувчилардан, лекин Масъуднинг сиёсат олиб бориши нозикроқ, олимларга нисбатан алоҳида оҳангда эди. У пул билан олимларни ўзига боғлаб олиб, кейин истаган томонига хизмат қилдиришни ўзига мақсад қилиб қўйди. Беруний бу сиёсатнинг нозик томонини пайқайди ва тортиқни рад этади.

Берунийнинг яна машҳур асарларидан бири «Қитоб ал жамоҳир фи маърифат ал жавоҳир» (Қимматбаҳо тошларни билиш китоби) дир.

Олим ўзининг бу асарида Ўрта Осиёдаги минераллар, уларнинг жойлари ҳақида жуда яхши материал беради. У Фарғона атрофидан чиқадиган қазилма бойликларга тўхталиб, у ердан асфальт, нефть, қора мум, новшадил, тўтиё, симоб, темир, мис ва бошқа минераллар олиш мумкинлигини айтади. Ундан ташқари, Беруний жуда кўп минерал ва металлларнинг солиштирма оғирлигини, биринчи бўлиб, шу даража аниқлайдики, ҳатто, унинг ўша даврдаги чегараланган илм билан бу даража аниқликка эришганига, ҳозирги замон фикридан фарқ қилмаганлигига бу соҳа мутахассислари ажабланиб қарамоқдалар ва унинг хизматига офаринлар ўқимоқдалар. Беруний бу китобида ўз замонида маълум бўлган қимматбаҳо тошлар, уларнинг баҳолари ва бу тошлар ҳақида ёзган қадимги шоирлар шеърларини ҳам келтиради.

Бу асарнинг бошқаларидан устунлиги шундаки, Беруний минералларни таъриф қилишда жуда кенг маълумотли киши эканини кўрсатган. У араб луғати китобларида бўлмаган турли-туман сўз ва терминларни, минералларнинг таърифларини келтиради. Бу эса унинг

кўп тиллардан хабардор эканлигини ва луғатлар ҳақида текширишлар олиб борганлигини кўрсатади.

Беруний Урта Осиёда биринчи бўлиб, доричилик ҳақида асар ёзади. Олим умрининг энг охирида «Китоб ас сайдала фит тиб» деган асарини ёзади. Доричилик бу даврда унча тараққий этмаган эди, чунки бу фан билан шуғулланувчи киши табий фанларни чуқур билиши, доривор ўсимликлар тарқалган жойларни, географик ва иқлимий шароитни, сўзлари термин сифатида қўлланиб юрилган юнон, араб, форс, турк, яҳудий, ҳинд тилларини ва бошқа тилларни билиш талаб қилинарди. Бу илмларни билиш эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермасди. Беруний илмларнинг энг қийинлари устида бош қотирган олим эди. Шунинг учун ҳам у бу соҳага киришиб, бунда ҳам яхши натижаларга эришди.

Беруний доричиликка оид асарида дориларни узоқлардан қимматга олиб келишдан кўра, шу ердаги ўсимликлардан дори тайёрлаш проблемасини ўртага ташлайди. У баъзи дориларнинг номи бошқа тилда бўлганидан кўпчилик уни билмай, чекка ерлардан қимматга олиб келишини қоралаб, дорилар таркибини, маҳаллий доривор ўсимликлар турини билиш кераклигини уқтиради.

Беруний доричилик билан бир қаторда медицина масалаларига ҳам бош қотирган бўлса керак. Унинг бу тўғридаги маълумотларини баъзан табиат ҳодисаларини тушунтириш учун келтирган мисолларидан кўриш ҳам мумкин.

Агар,— дейди олим,— чироқнинг ёғи тамом бўлиб, ўчишга яқинлашса, неча дафъа кетма-кет шуъдаланиб, қаттиқ равшанлик беради. Шунга ўхшаб, агар касаллар, хусусан, диққинафас, сил, ичак касаллиги ёки бошқа касалликлар билан ўладиган кишилар ўлимига яқин қолганда шундай бир қувватга эга бўладикн, бундай аҳволдан хабарсиз кишилар бетобларни тузалади деб умид қилади. Тажрибали кишилар эса бундай бетоблардан умид узадилар.

Берунийнинг аниқ фанлардан математика, астрономия, минералогия, фармакология каби бир қатор фанлар билан чуқур шуғулланиши уни кўпроқ материалистик дунёқарашга олиб келди. У ҳар бир нарсани қаттиқ текшириб, тажрибадан ўтказмагунча, ўз кўзи

билан кўриб, ҳисси сезиб ишонмагунча, кўнгли таскин топмас эди.

Беруний дунёни ҳақиқий тушуниш учун киши миясини фанатизмдан, бидъатлардан тозалашга, уларни табиатни ўрганишга, ҳар бир фанний хулосаларни мушоҳада қилиб, тажриба ўтказиб, қабул қилишга чақиради.

Беруний жуда ўткир адиб ҳам эди. Унинг қайси бир асарини олманг, у хоҳ астрономия, хоҳ математика, хоҳ тарих, хоҳ минералогия соҳасига бағишланган бўлмасин, унда, албатта, шеърлар, этимологик маънолар, бадий ўхшатишлар учрайди. Бундан ташқари, Беруний шундай сўз устаси эдики, ҳатто, қисқа сатрлардаёқ катта-катта маънолар ифодалар, уларни талқин қилишда усталик билан детал топа олар эди. Масалан, унинг ёлғончилар ҳақида юқорида келтирилган сўзини эсга олайлик. Беруний ёлғончиларни шу даражада усталик билан очиб ташлаши, унинг ниҳоятда юқори адиблик қобилиятдан далолат беради.

Олим адабиётни чуқур ўрганди. Ўзи ўткир сатирик шоир ҳам эди. Шу билан бирга, лингвист, грамматик ҳам эди. У араб, форс тилларидан ташқари, ҳиндларнинг ҳам грамматика ва шеърлари устида, уларни араб грамматикаси ва аруз қоидалари билан боғлаб, кўп текширишлар олиб борди ва бу ҳақда ўз мулоҳазаларини қолдирди. Беруний фаннинг бирор соҳасига бағишланган нарса ёзмоқчи бўлса, ўзидан илгари ўтган ҳар хил олимлар фикрини келтиришдан ташқари, халқ орасида фольклорга айланиб, сузиб юрган мавжуд фикрларни, шеърларни эринмай ахтариб топади ва ўз асарига киритади. Унинг энг яхши одатларидан бири, бошқа кўп олимлардан фарқли томони ҳам мана шу эди. Кўпчилик олимлар фақат илмий фикрлар билан чегараланса, Беруний халқ фикрлари билан ҳам ҳисоблашди. У маълум соҳадаги бутун фикрларни йиғиб, сўнг ўзининг мулоҳазаларини айтади.

Беруний турмушнинг қандай қийинчилигига учрамасин, қанчалик сарсонликда, шоҳлар ғазабининг таҳликасида бўлмасин, у ўз фаолиятини сусайтирмади, ижод қилиб жуда кўп янгиликлар топди, ўз номини ўлмас-ўчмас номга олиб келди. У ўзининг зўр қобилияти, ўткир мантиқи ва тийрак зеҳни билан мавжуд билим ва фанларни ёшлик чоғларидаёқ тинмай эгаллашга ки-

ришди. У ўзининг бу ҳаракати билан тез вақтда ўз тенгқурларидан фарқ қилган бўлса, сал ўтмасқ замондош олимлардан ҳам ўзиб кетди. Чунки Беруний билмаганини сўраб билишдан уялмайдиган, билганини эса бировларга ўргатишдан тортинмайдиган одам эди. У қайси бир мамлакат ё ўлкада қандай олим бўлмасин ва у олим қайси дин ва мазҳабда бўлмасин, ундан фойдаланишга, ўзи эришолмаган фан тармоқларига у орқали етишишга тутинар эди. Берунийнинг Урта Шарқ бўйлаб кезиши ҳам, сарсону саргардонликлари ҳам илм ахтариш эди.

Беруний ижодини чуқур ўрганиш ўша даврдаги фан-маданиятни чуқур ўрганишдир, чунки олим ўз давридаги бутун илмларни ижодига қамраб ололди. У умридан энг усталик билан фойдаланганлардан биридир. Унинг бу усталиги ҳали кўп вақтлар кишиларга ўрнак бўлажак. Бу тўғрида Шарқ манбаларининг бирида олимнинг кеча-кундуз демай, чарчаш билмай ижод ва мутолаа қилганини шундай ифодалайди: «Унинг бирон вақт ҳам қўли қаламсиз, кўзи назарсиз ва дили фикрсиз бўлмаган. У фақат наврўз (янги йил) ва меҳржон (ҳосил йиғиш) кунини тирикчилигига керакли нарсаларни олиб, жамғариш учун (кўчага) чиқарди, холос».

У ўлим тўшагида ётганда ҳам фикр-хаёли билимда бўлади. Беруний бир маҳаллар эшитиб, тушуна олмаган бир масал ҳақида дўстидан сўрайди, дўсти Берунийнинг аҳволи танглигини пайқаб, ҳозир бу ҳақда гапиришнинг вақти эмаслигини айтса ҳам Беруний кўнмайди ва ниҳоят ўшани билиб бўлиб, дунёдан кўз юмади. Бу 1052 йилда бўлган эди¹².

¹² Беруний, унинг илмий фаолияти ва даври ҳақида адабиёт кўп, ammo асосийлари қуйидагилар:

Т. И. Райнов, Великие ученые Узбекистана (IX—XI), Тошкент, 1943.

С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, Москва, 1948.

Беруний — ўрта асрнинг буюк олими, УзФА нашриёти, Тошкент, 1950. (Бунда Беруний ҳақида С. П. Толстов, А. А. Семёнов, В. И. Зоҳидов, Я. Ғуломов, Ғ. Жалолов, С. Мирзаев, А. Носиров каби олимларнинг мақолалари берилиб, кетига Берунийнинг «Ҳиндистон», «Осорул боқия», «Китобул жамоҳир...» каби асарлардан парчалар илова қилинган).

«Беруний» (тўплам), М., 1950.

М. Салье, Абу Райҳон Беруний, УзФА нашриёти, Тошкент, 1960; Ҳамидулла Ҳасанов, Қадимги ўзбек географлари

Бу олимни, ҳатто, Абу Наср ибн Аъроқ ал Хоразмий деб ҳам аташади. Абу Наср Хоразмда «Маъмун академияси»да Беруний, Ибн Сино, Абулхайр Хаммор, Абу Саҳл Масихий каби олимлар билан бирга илмий иш олиб борган. Узи риёзий ва астрономиядан дуруст мутахассис бўлган. Маъмун ибн Маъмун саройидаги номи юқорида келтирилган олимлар замондош бўлганлигидан Аъроқ X асрнинг охири XI аср бошларида яшаган деган хулосага келиш мумкин.

Абу Наср буюк олим Берунийни ўз устоди деб билади ва бу улуғ мутафаккирга бағишлаб математика ва астрономияга оид ўндан ортиқ асар ёзади.

Абу Насрнинг «Китобу фи самовот» (Осмонлар ҳақида китоб), «Рисолату фи жадволи дақойиқ» (Дақиқалар жадвалига оид рисола) ҳамда синдиҳинд ҳисобига оид, астролябия, Ой ҳаракати, календарь жадваллари ва астрономияга оид бошқа асарлари унинг бу соҳада анча-мунча иқтидорли олим сифатида иш юритганини кўрсатади.

АБУ АБДУЛЛАХ МУҲАММАД ИБН ЮСУФ ал ХОРАЗМИЙ

Бу олим X асрда яшаган, бутун Шарқда энциклопедик асар сифатида шуҳрат топган «Мафотиҳ ал улум» (Илмлар калити)нинг авторидир. Хоразмий ўзининг бу капитал асарини сомонийлардан бўлган Нух II нинг (976—997) вазири Абул Ҳасан Убайдуллахон бинни Абил Утби номига ёзган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, унинг биринчи қисми юриспруденция, теология,

Тошкент, 1961; Абу Райхан Бируний, Памятники минувших поколений (Беруний «Осорул боқия» асарининг русча таржимаси, таржимон М. Салье), Тошкент, 1957.

Беруний билан Ибн Синонинг савол-жавоблари, УзФА нашриёти, Тошкент, 1950, таржимонлар А. Расулов, М. Абдурахмонов, китобга арабча текст ҳам илова қилинган.

Ҳ. Сиддиқов, Хоразм мутафаккирлари фан ва дин ҳақида, Тошкент, 1960, 14—22-бетлар.

С. Н. Григорян, Великие мыслители Средней Азии, Москва, 1958, 14—21-бетлар.

Ўзбекистонда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихига доир материаллар, Тошкент, 1959, 75—90-бетлар.

Х. У. Садыков, Бируний и его работы по астрономии и математической географии, Москва, 1953.

грамматика, баён, поэзия ва тарих фанларига оид масалалар, иккинчи қисми эса фалсафа, мантиқ, медицина, арифметика, геометрия, астрономия, музыка, механика ва кимёга бағишланган.

Совет шарқшуноси У. И. Каримовнинг кўрсатишича, Хоразмий ўз энциклопедиясининг кимё бўлимини ёзишда Розийнинг «Китоб ал мадҳал ат таълим» асаридан фойдаланган. «Мафотиҳ ал улум»нинг иккинчи қисми, айниқса, кимё бўлими немис ва инглиз тилларида таржима ҳам қилинган.

«Мафотиҳ ал улум» босмасидан олинган бир фотокопия нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

АБУЛ ҲАКИМ МУҲАММАД ибн АБДУЛМАЛИК ас СОЛИҲ ал ХОРАЗМИЙ ал КОСИЙ

Бу олим кимё соҳасида машҳур бўлиб, XI асрда яшаган. Ал Қосий¹³ 1034 йили кимё фанига оид асари— «Айн ас санъат ва авн ас санъат» (Санъатнинг моҳияти ва унинг ёрдами)ни ёзиб тугатади. 1905 йили бу асарнинг арабча тексти инглизча таржимаси билан бирга Ҳиндистонда нашр этилган. Олим ўзининг бу асарида кимёвий процессларда моддаларнинг оғирлигига эътибор бериш зарурлигини уқтириб ўтади, у ўз тажрибасида эришган ютуқлари, моддаларнинг хусусиятлари, тажриба қилиш пайтида бир модда бўлмаса, унинг ўрнини қандай қилиб иккинчи модда билан алмаштириш кераклигини баён қилади.

Ал Қосийнинг бу асари кимё тарихида катта аҳамиятга эга бўлди. Олимларнинг таъкидлашича, ал Қосий асарида ёзилган кимёвий процесслар ўзидан бир неча аср кейин, ҳатто, XIII—XIV асрларда Европада қилинган илмий тадқиқотларга тўғри келиши таажжублидир¹⁴.

ИЛОҚИЙ

Бу олимнинг тўла исми Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал Илоқийдир. Илоқий ўз даври-

¹³ Қос Урганчага яқин жойдаги бир қишлоқ бўлган.

¹⁴ Бу асарга қизиқувчилар Убайдулла Каримовнинг «Ар Розийнинг номаълум асари — «Сирлар сирин» деган китобига қарасин, Тошкент, 1957, 25—26-бетлар.

нинг машхур табиби бўлиб, Ибн Синонинг етук шогирдларидан эди. Тошкентга яқин Илоқ (ҳозирги Авлук) да туғилгани учун «Илоқий» деб нисбат берилган. Манбаларда ёзилишига кўра, у 1068 йили вафот этган. Илоқий ҳаёти ҳақида маълумот жуда кам.

Фақат Илоқийнинг тиб ва тиб тарихига оид бир неча асар яратгани маълум. Булардан бизга маълумлари қуйидагилар:

1. «Китоб ал асбоб вал аломот» (Медицинага оид асбоб ва аломатлар ҳақидаги китоб). Илоқийга қадар бу темада фақат олимлардан Гиппократ ва Ибн Синолар илмий асар ёзган. Илоқий ёзган бу китобнинг бир нусхаси Байрутда ва бир нусхаси Искандарияда сақланади.

2. «Куллиёти тибби Илоқий» (Илоқийнинг медицина ҳақидаги куллиёти); бу китоб Муҳаммад Омүлий тарафидан шарҳланган.

3. «Фусули Илоқий фи куллиёти тиб».

«Куллиёти тиб» ва «Фусули Илоқий» китобларидан Париж ва Ленинград кутубхоналарида бор.

4. «Мухтасари Илоқий» ёки «Мухтасарул қонун». Бу асарнинг бир нусхаси Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда, инв. № 3235.

5. «Муолижоти Илоқий».

Ҳинд муаллифи Муҳаммад Аъзам ўзининг медицинага оид «Иксири Аъзам» китобини ёзишда Ибн Сино билан бир қаторда Илоқий асарларидан ҳам кенг фойдаланганини кўрсатади.

«Қашф аз зунун» асарининг автори Қотиб Чалабийнинг ёзишича, Илоқийнинг «Фусули Илоқий» асарига бир неча киши шарҳ ёзган. Шулардан бири Абүссано Музаффар ибн Амир ал Хаж ибн Муаййид ал Табризийдир.

Табризий, Фозил киши Шарафуддин Илоқийнинг «Фусули Илоқий» асарини шарҳ қилишга ихтиёр қилдим. Чунки бу мухтасар асар фан толиблари ўртасида машхур бўлиб, «Қонун»даги фикрларни, сўзни кўп чўзмасдан, фойдаланиш мумкин бўлган, ўртача, тушунарли иборалар билан келтиради. Мен бу шарҳимни «Баситу ал воқий фи шарҳи мухтасар ал Илоқий» деб атадим, дейди.

Бу ҳолларга кўра, Илоқий ижоди ўз даври ва ўзидан кейинги даврларда ҳам катта аҳамиятга эга бўлган.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

Кошғарийнинг йирик ва асосий асари «Девону луғотит турк»дир. Бу йирик олимнинг туғилган йили номаълум бўлса ҳам «Девон»нинг 1068 йилда ёзилганлиги маълум.

Кошғарийни XI асрнинг йигирманчи йилларида туғилиб, саксонинчи йилларида вафот этган, деб тахмин қиладилар.

«Девон» Маҳмуд Кошғарийнинг кўп йиллик илмий ишлари, саёҳатлари ва кузатувларининг натижасидир. Маҳмуд Урта Осиёда ҳам кўп йиллар юрди. Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухоро каби кенг территорияни айланиб, уларда яшаган халқлар, уларнинг тиллари, урф-одатлари, касбларини ўрганди. Бу илмий асар Кошғарийнинг анча умрини банд қилади. Шу сабабдан авторнинг ўзи ҳам «Бу китоб умримнинг охирига етказди», — деб ёзади.

Кошғарий араб ва форс тилларини жуда мукаммал билган олим эди. У, айниқса, араб тилида нозик фикрларни ифода қиладиган даражага етади.

Лекин ўша даврда, ҳали туркий халқлар тиллари устида ҳеч ким илмий иш олиб бормаган бир пайтда, бу ишга Кошғарийнинг бел боғлаши унинг энг улус хизмати бўлди.

Китоб ҳақида автор шундай дейди:

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар айланиб чиқдим, уларнинг луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб олдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқни аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, ҳушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмслар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай

дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим¹⁵.

Ундан кейин Қошғарий китобнинг тузилиш тартиблари, туркий тилларда бўлган нозик томонларни ўқувчига етказиш учун ишлатган усулларига тўхталиб ўтди.

Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида,— дейди у,— мен бу асарни ҳали ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган бир тартибда туздим, фойдаланувчиларга осонлик туғдириш мақсадида ҳар бир қабиланинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қондалар туздим. Асарни бу масалага қизиққан мутахассислар учун қўлланма қилдим.

Ҳар бир қабилага мансуб сўзларнинг ясаллиш хусусиятларини ва қандай қўлланилишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим,— дейди Қошғарий. Бу ишда туркларнинг тилидаги шеърлардан, шодлик ва мотам кунларида ишлатиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан намуналар келтирдим¹⁶.

Қошғарий ўз асари устида жуда ҳам эҳтиётлик, жуда ҳам сабр-бардош билан ишлаганлиги кўриниб турибди. Натижада, у ўша давр тилининг фонетика, морфология, лексикаси, шунингдек, диалектологияси ҳақида жуда ҳам бой материал тўплай олган. Унинг бу асари туркология учун, ўрта асрдаги турк тилларини ўрганиш учун жуда катта ҳисса бўлиб қўшилди. Қошғарийнинг бу асари билан кўп вақтлардан бери шуруланувчи иқтидорли олим Солиҳ Муталлибов шундай дейди:

«Девондаги тил фактлари» ёлғиз XI асрагина оид бўлмай, улар янада қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Қошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндошади. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўяди. Унинг сўзи билан айтилганда, у бу асарини тилнинг қадимги ҳолини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма, кейинги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қиёс қилиб фойдаланишлари ва керакли

¹⁵ Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк, I том, таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов, Тошкент, 1960, 44-бет.

¹⁶ Маҳмуд Қошғарий, Девону луғотит турк, I том, 46—47-бетлар.

илмий хулосаларни чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асарида тил фактларининг ўша даврга хос хусусиятларини ҳам, аввалги ҳолатини ҳам, қадимги даврлардан бошлаб, китоб ёзилган давргача юзага келган ўзгаришларни ҳам изоҳлаб берган. Бу жиҳатдан девон тилининг жуда қадимги тарихини, уруғчилик даври тилини очиб бериш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят муҳим манбадир»¹⁷.

«Девону луғотит турк» уч томдан иборат, ҳозир ўзбекча таржимасининг I—II томлари босилиб чиққан. Ўқин вақтларда қолган қисми ҳам чиқади.

Асар қўлёзмаси Истамбулда сақланади. Қўлёзманн Муҳаммад ибн Абу Бакр Дамашқий кўчирган. Дамашқийдан келтирилган хабарларга қараганда «Девон»нинг ҳозирги мавжуд қўлёзмаси Қошғарийнинг ўзи ёзган нусхадан кўчирилган. «Девон»нинг ўзбекча таржимаси Истамбулда 1915—1917 йилларда нашр этилган арабча нусхасидан қилинган. «Девон» бунгача 850 йил мобайнида фанга номаълум бўлиб келган. 1928 йилда «Девон» немис тилига, 1939—1943 йилларда эса Анқарада усмонли турк тилига таржима қилиниб босилган.

«Девону луғотит турк» асари ҳам тил билими, ҳам этнографик, ҳам тарихий фактларга, шунингдек, ўша давр урф-одат, йил ҳисоблари, қабилалардаги билимлар ҳақида гоҳ атайлаб, гоҳ гап айланганда, маълумот бериб кетади. Бу асар туркий тилларда сўзлашувчи халқларга оид тенги йўқ ҳазинадир. Биргина мисол келтирайлик: Қошғарий «Канд» (ҳозир биздаги «кент») сўзига изоҳ беради: бу сўз қишлоқ, шаҳар ё вилоятни англатувчи сўз, шунинг учун, — дейди Қошғарий, — Фарғонани «Ўзганд» — ўз шаҳримиз дейдилар. Самарқанднинг катталиги учун «Самиз канд» — семиз шаҳар дейдилар. Буни форслар Самарқанд тарзида қўллайдилар.

Бу ҳақда географ — олим Ҳамидулла Ҳасанов шундай дейди:

«Маҳмуд Қошғарийнинг бу изоҳи бирмунча асослидир. Маълумки, Самарқанд номининг тузилиши тўғрисида бир қанча тахминлар бор эди, масалан, Искан-

¹⁷ С. Муталлибов, «Девон»га ёзилган сўз боши, 26-бет.

лар Зулқарнайн замонидан қолган Мароканда, араб шаҳзодалари Самар ва Қамар, халқ орасидаги Самаркент ва бошқалар Қошғарийнинг изоҳи билан халқ орасидаги вариант бир-бирига яқин. Демак, Самарқанд — қадимги ўзбекча сўз бўлиб, катта шаҳар, бой шаҳар, меваси, ошлиқ-тузлуғи сероб жой деган маънода бўлиб чиқади»¹⁸.

Тошкент эса араб манбаларида Чоч, турк манбаларида Таркон тарзида юритиб келинган.

Қошғарий Тошкент сўзининг этимологик маъносини «Тош шаҳри» деб изоҳлайди.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон»ида бу каби маълумотлар жуда кўп. Киши қайси соҳадан мутахассис бўлмасин, ундан ўзига керакли маълумот олиши шубҳасиз¹⁹.

ЖУРЖОНИЙ

Бу олимнинг тўлиқ оти Зайнуддин Абу Иброҳим Исмоил ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Аҳмад ал Хусайний Журжонийдир.

Журжоний XII асрда яшаган зўр истеъдодли олим эди. Унинг туғилган жойи Журжон — Каспий денгизининг шарқи-жанубий қирғоқ районида (Астрабодга яқин) бўлган.

Журжоний аввал Отсиз Султоннинг (1127—1156) шахсий табиби бўлган, сўнг номаълум сабабларга кўра, Марвга кетиб қолган ва вафотига қадар (1137 йилгача) шу ерда туриб қолган.

Журжоний араб ва форс тилларида тибга оид «Заҳирайи Хоразмшоҳий», «Аърозул тиббийя» (касалликни аниқлашда табийй йўллар), «Таълиқ аш шайхур раис» (Шайхур раис (Ибн Сино)га тааллуқли гаплар), «Зубдату тиб» (Тиб қаймоғи) каби асарлар ёзган. «Заҳирайи Хоразмшоҳий» асарини Журжоний Хоразмшоҳларидан Абулфатҳ Қутбиддин Муҳаммад Хоразмшоҳ

¹⁸ Ҳ. Ҳасанов, Қадимги ўзбек географлари, Тошкент, 1961, 31-бет.

¹⁹ Бу соҳага қизиқувчилар «Девон» билан кўп йилдан бери шуғулланиб, уни ўзбекчага таржима қилган ва тегиншли изоҳлар билан нашрга тайёрлаган Солиҳ Муталлибовнинг «Девон»га ёзган сўз бошига мурожаат қилсин. ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960, 7—32-бетлар.

бинни Яминуддиннинг фармонига биноан, унинг номига атаб, 1111 йилда ёзган.

Асар форс-тожик тилида ёзилган эди. Кўп вақт ўтмай, Журжоний бу асарини араб тилига таржима қилди. Бу ҳақда у қуйидагиларни айтади: «Заҳира»ни форс тилида ёзган эдим, илм аҳлларининг фойдаланишига имкон бўлмади. Бинобарин, илм аҳлларининг хоҳишларига кўра, ўн жилда араб тилига ҳам таржима қилдим».

Бу асар сўнгги вақтларда Муҳаммад Ҳоди Ҳусайинхон томонидан уч томли қилиб ўрду тилига ва Абулфазл Муҳаммад ибн Идрис Дафтарий томонидан (1575 йили вафот этган) усмонли турк тилига таржима қилинган. Ҳозир Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Журжонийнинг «Заҳира»ни Хоразмшоҳий» асарининг 672 варақ тўлиқ нусхаси ва «Аърозат тиббийя» асарининг 407 варақ бир нусхаси сақланмоқда.

«Аърозат тиббийя» асари Хоразм шоҳининг вазири Маждуддин Абумуҳаммаднинг илтимосига кўра, «Заҳира»дан хулоса қилиб олингандир.

«Уюнуд дунё» авторининг ёзишича, Журжоний асарлари катта ҳажмли бўлган. Чунончи, «Заҳира»ни Хоразмшоҳий» ўн икки томдан, «Китоби ҳафсалойи» икки томдан (бу китобнинг форс тилидаги нусхаси Шарқшунослик институтимизда сақланмоқда, инв. № 3334, ҳажми 140 варақ), «Аърозат тиббийя» икки томдан ва «Китобу Едгор» асари (форс тилида) бир томдан иборат бўлган.

Журжоний 1137 йилда Марвда вафот этган.

ЗАМАХШАРИЙ

Абулқосим Маҳмуд ибн Умар аз Замахшарий (1074—1144) асли Хоразмнинг Замахшар қишлоғидан бўлган. Шунинг учун уни, баъзан, Хоразмий нисбаси билан ҳам юритишган. Бу олим грамматика, адабиёт, тафсир, ҳадис, фикҳ илмлари бўйича зўр мутахассис ҳисобланган. Абулқосим 1074 йилда Замахшар қишлоғида туғилган.

Айтишларича, Замахшарийнинг бир оёғи йўқ бўлиб (нима бўлиб бир оёқ бўлиб қолгани ҳақида маълумот йўқ), у ёғоч оёқ билан юрар экан. Шундай бўлишига

қарамай, жуда кўп шаҳар, ўлкаларга саёҳат қилади. Макка ва Бағдод шаҳарларида кўп туради, кўп олимлардан дарс олади, кўплаб шогирдлар етиштиради.

Замахшарий ўзининг асосий ижодини араб тили грамматикаси ва араб адабиётига бағишлайди. Бағдодда яшаган вақтларида араб тили грамматикасига кирмай қолган араб тили қоидалари ҳақида «Мухожоту ан нахвия» (Грамматика хожатлари) номли китоб ёзиб, араб олимларини ҳайратда қолдиради. Шунингдек узоқ вақт араб мақолларини йиғиш ва араб адабиётини чуқур ўрганиш натижасида араб адабиётига оид «Мақомот» номли асарини ҳам яратади.

Замахшарий араб тили ва грамматикасини жуда ҳам чуқур эгаллайди. Бу йўлда олим намуна бўлиб, ажойиб асарлар яратади. У «Самим ал арабия» (Араб тили мағизи); «Фоиқ ал луғот» (Энг яхши луғатлар), «Асос ал балоға» (Сўзга усталик асослари; риторикага оид), «Ал муфассал», «Асмоу ал авдия вал жибол» (Водий ва тоғлар исмлари) каби 30 га яқин асар ёзди.

«Асос ал балоға»нинг бир нусха қўлёзмаси Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланади (инв. № 5134).

Бу асар асосан луғат илмига оид бўлиб, унда араб тилининг балоғати ва фасоҳати ҳақида сўз боради. Фикрни чиройли ибора ва сўзлар билан ифодалаш, сўз бойлигидан тўғри ва усталик билан фойдаланиш учун киши фасоҳат ва балоғат илмидан дурустгина хабардор бўлиши керак эди.

Бунинг учун сўзни тўғри, ўз ўрнида ишлатиш, қоидага мувофиқ сўзлаш ва ёзиш ҳам керак бўлган.

Замахшарийнинг бу асарида адабиётнинг асосий қисмлари сўзланади. Ундан ташқари, бунда муносабат ва ўхшашлиги бўлган бошқа маънода ишлатиладиган луғатлар, адабиётнинг фазилати ҳақида ҳам сўзланади. Балоғат билан сўзловчи (сўз устаси)нинг ифодалари ўргатилади.

«Ал муфассал» асарида (бу асарнинг қўлёзма бир нусхаси Тошкентда, Шарқшунослик институтида; инв. № 5198) автор араб тили грамматикасига оид масалаларга тўхталиб ўтади. Муқаддимада ёзилишига қараганда, китоб тўрт қисмга бўлиб ёзилган:

I қисм — отлар.

II қисм — феъллар.

III қисм — ҳарфлар (боғловчилар).

IV қисм — мазкур қисмларга алоқали сўзлар.

Замахшарийнинг бу китобига Ибн Хожиб, Жорберди, Иби Молик, Фаҳруддин Розий каби кўпгина олимлар томонидан шарҳ ва ҳошиялар ёзилган.

Урта Осиё шароитида араб тилини дастлаб ўрганувчилар учун дарслик ёзиш зарурати ҳам кўп бўлган. Шунинг учун, Замахшарий ўзининг «Ал муфассал» номли асарининг қийин жойларини осонлаштириб, уни бирмунча қисқартириб, «Унмузаж» (Намуна) деган асар ёзади.

Бу китоб Зайнул Араб ва Муҳаммад ибн Абдулғаний каби олимлар томонидан шарҳланган. Ундан ташқари, Замахшарийнинг «Атвоқу аз заҳаб» (Олтин ҳалқа), «Шеър девони», «Муқаддимат ал адаб» (Адабиётга кириш), «Ал минҳож фил усул» (Усул бобида кўрсатмалар), «Рабиъ ал аброр» (Сахий ёз) каби асарларини бу соҳага қизиқувчилар зўр қувонч билан кутиб олганлар.

«Рабиъ ал аброр»да Замахшарий адабиёт, тарих, илм ва фанга оид турли-туман ҳикоялар, латифалар ва суҳбатларнинг энг қизиқларини келтиради. Асар 97 бобга бўлинган. Бу асар Тошкентда, Шарқшунослик институтида ҳам бор (инв. № 2384).

Тошкентда, Шарқшунослик институтида (инв. № 8210) Замахшарийнинг «Ломият ал араб» қасидасига ёзган шарҳи бор. Бу шарҳнинг тўла номи «Аъжаб ал ажаб фи шарҳи ломият ал араб» («Ломият ал араб»ни шарҳлашда ажойиблар ажойибни).

«Ломият ал араб» қасидаси Шанфарий томонидан ёзилган. Шанфарий эса исломдан аввал, арабларнинг подонлик — жоҳилият даврида етишган машҳур шоирлардан эди.

Замахшарий мана шу «Ломият ал араб» номли қасидани шарҳ қилган.

Қасида аслида тўрт саҳифа бўлиб, шарҳи 60 саҳифа. Қасида қийин услубда ёзилган ва тушунилиши ҳам жуда оғир бўлган. Замахшарий эса шундай қийин ишларга бел боғлаган. Унинг қилган шарҳи ҳам кўпчиликка манзур бўлган. Араб классик адабиёти мутахас-

сислари Замахшарийнинг бу шарҳига қойил қолганлар ва олимни ҳурмат билан тилга олганлар.

Замахшарийнинг энг кўп танилган асари «МуқаддаMAT ал адаб»дир. Манбаларнинг кўрсатишича, бу асар Хоразмшоҳ Алоуддовла Абулмузаффар Отсиз (1127—1156)нинг буйруғи билан ёзилган. Асар беш қисмга бўлинган. Бунда отлар, феъл, ҳарф (боғловчилар), от ўзгаришлари ва феъл ўзгаришлари ҳақида баҳс қилади. Асар араб тилида ёзилган, хатто у, араб ва мусулмон шарқи оламида зўр эътиборга сазовор бўлган. «Муқаддимат ал адаб» форс, чигатой, мўғул ва турк тилларига таржима қилинган. Ҳозир бу нодир асарнинг 1306 йилда Ҳамид ибн Рашид ибн Тожуддин Кошғарий томонидан кўчирилган форс тилидаги нусхаси (376 varaқ, инв. № 429) ва чигатой тилига қилинган таржимаси (инв. № 2699) Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Замахшарийнинг бу асарларини XVIII аср бошларида Хўжа Исҳақ Афанди усмонли турк тилига таржима қилган. Бу асар Европадаги бир қанча тилларга (француз, немис тилларига) таржима қилинган ҳамда Париж, Лейбциг, Вена, Лейден, Қозон ҳамда Норвегия, Миср, Ҳиндистон каби шаҳар ва ўлкаларда бир қанча марта нашр қилинган. Немис олимларидан Ватзастайн «Муқаддимат ал адаб»нинг Европадаги мавжуд нусхаларини ўзаро бир-бири билан солиштириб, 1850 йили Лейбцигда критик текстини 2 том (570 бет) қилиб нашр этди.

Замахшарий Шарқда «Фахри Хоразм» деб аталган. Шом (Сурия) ҳокими Музаффариддин Мусо Замахшарийнинг «Ал муфассал» номли асарини кимда-ким ёд олса, унга беш минг кумуш танга пул ва сарупо совға беришни ваъда қилган. Араб шоирларидан бири дунёдаги барча қишлоқлар Замахшар қишлоғига фидо бўлса арзийди, чунки бу қишлоқ машҳур Замахшарийдек йирик олимни етказди, деб ёзган. Буюк олим Замахшарий 1144 йилда вафот қилган.

САМЪОНИЙ

Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ал Марвавий (1112—1167) Марвда туғилган, Ўрта Осиёга келиб туриб қолган арабларнинг самъон қабиласидандир.

Самъоний ўз даврининг кўзга кўринган этнограф, географ ва тарихчиси эди. У бир неча илмий асарларнинг автори. «Кашф аз Зунун»нинг автори котиб Чалабий кўрсатишича, Самъоний «Мўъжам ал машойих», «Аволий», «Тироз ул мазхаб фи одобий талаб», «Тухфат ал мусофир вал маносик», «Алмажир ал кабир», «Духул ал ҳаммом» ва «Қитоб ал ансоб» номли китоблар ёзиб қолдирган²⁰. Булар орасида унинг «Қитоб ал ансоб» ёки «Ансоби Самъоний» номли Шарқ мамлакатлари географияси ва шарқ халқлари этнографиясига оид асари жуда қимматлидир, асар Самарқандда 1156 йилда тасниф қилинган. «Қитоб ал ансоб» саккиз жилддан иборат бўлиб, унинг нодир қўлёзма нусхалари Британ музейида, Истамбулдаги Кўприли кутубхонасида сақланмоқда. Самъоний ўзининг бу илмий асарини ёзишдан аввал Мовароуннаҳр, Хуросон, Ироқ, Шом, Хижоз ва бошқа ўлка ва шаҳарларга саёҳат қилган, халқ орасида юриб қимматли материаллар йиққан. «Қитоб ал ансоб» сўнгги даврларда яшаган олимлар диққатини ўзига тортган ва натижада бу нодир асар 1219 йили ибн Асир томонидан 3 томлик қилиб «Аллубоб» номи билан, «Аллубоб» эса 1469 йили Суютий томонидан «Луббул лубоб фи таҳририл ансоб» номи билан янада қисқартирилган ҳолда қайтадан ишлаб чиқилган. «Луббул лубоб»нинг бир нусхаси (араб тилида) Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институти фондида (қўлёзма № 1805) сақланмоқда.

Бундан ташқари, манбаларнинг кўрсатишича, Самъоний 20 жилддан иборат «Тарихи Марв» деган асар ҳамда ибн Хатибнинг «Тарихи Бағдод» деган асарига катта қўшимча ҳам ёзган.

Самъоний 1167 йили Марвда вафот этган.

АБДУРАҲМОН ҲАСАН АЛҚУТТОНИЙ МАРВАЗИЙ

Марвазий XII асрда яшаган машҳур тиб ва астрономия олимидир. У «Қитоб ар равзат фи ал ансоб» (Насаблар ҳақида боғ китоби), «Расойл фит тиб» (Табобат ҳақида рисоалар) ва астрономияга оид «Шинохта фил ҳайъат» (Астрономияни билиш ҳақида) номли асарлар ёзган.

²⁰ «Кашф аз зунун», Истамбул, 1892—1893, I том, 157-бет, II том, 97-бет.

ҲАКИМ АЗРАҚИЙ

Бу олим Марвда туғилган, лақаби Абул Маҳосин, куняси Абу Бакр, исми Зайнуддин, отасининг исми Исмоил Варроқ. Азрақий салжуқийлардан Тўғоншоҳ ибн Алп Арслон хизматида бўлган, медицина ва ҳикматга оид асарлар ёзган. Унинг медицинага оид «Ал-фия ва Шалфия» деган асар ёзганлиги маълум. Шунингдек, Ҳаким Азрақий адабиёт, шеърятда ҳам шуҳрат қозонган. У ҳинд халқи томонидан яратилган дидактик асар «Синдабод»ни назм қилган. Азрақий дурустгина шоир ҳам бўлган. У ўз шеърларини тўплаб, девон ҳам тузган экан. Унинг девониники минг байтга яқинлиги маълум. Ҳаким Азрақий 1190 йилда вафот этган.

ҚАЛОНАСИЙ

Бадруддин Муҳаммад ибн Баҳром Қалонасий ўз даврининг тажрибакор табибларидан бўлади. Асли самарқандлик, ўзи ҳам шу ерда туғилган. Қалонасий доричилик соҳасида кўп бош қотиради, ҳатто у мураккаб дориларга бағишлаб, «Қарободин» деган асар ҳам ёзади. Бу асар 49 бобдан иборат бўлиб, «Қарободини Қалонасий» номи билан машҳур. Автор ўз китобини ёзишда ўзидан олдин ўтган машҳур табиблар: Ибн Сино, Мансурий, Журжоний кабиларнинг медицина ва доричиликка оид асарларидан кенг фойдаланган.

Бу асарнинг араб тилида ёзилган бир нусхаси Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Қўлёзма рақами 3925, ҳажми 125 varaқ.

Қалонасий 1194 йилда вафот қилган.

ЮСУФ САККОКИЙ

Тўла исми Юсуф ибн Муҳаммад ибн Абуяқуб Сирожиддин ал Хоразмий. Саккокий (1160—1229) Хоразмда туғилган.

Юсуф Саккокий тил, луғат, аруз, шеър ва қофия ҳамда адабиётдан дурустгина мутахассис бўлган. У бу соҳадаги ўз мулоҳазаларини йиғиб, «Мифтоҳул улум» (Илмлар калити) деган асар ёзади. Бу асарни Саккокий араб тилида ёзган. Кейинги вақтларда Муҳаммад

ибн Абдурахмон Қазвиний бу асарни қайта ишлаб, унга «Тилхис» деган ном берган. Шундан кейин бу асар мадраса талабалари учун дарслик сифатида фойдаланилган.

«Қашф аз Зунун»нинг автори котиб Чалабийнинг ёзишича, Юсуф Саккокийнинг «Шомил фи илм ал ҳуруф» (Грамматикадаги боғловчилар ҳақида) деган асари бўлган.

Араб тилида феъл ва от каби боғловчилар ҳам тилда асосий ўринни эгаллайди. Бу масала араб тилини ўрганувчилар учун эгаллаш анча қийин бўлган томонлардандир. Шу сабабдан, Саккокий ҳам бу масалага бағишлаб китоб ёзган бўлса керак.

Юсуф Саккокийнинг «Мифтоҳул улум» асари араб адабиёти ва грамматикасига оид қимматли асарлиги учун кейинги даврларда ҳам анча диққатга сазовар бўлган. Ҳатто уни Саккокийдан кейинги аср олимлари — Алломан Тафтазоний, Али ибн Болий, Мирсайид Шариф қабилар шарҳлаганлар.

Асар муқаддимасида ёзилишича, китоб уч қисмга бўлинган.

Биринчи қисми — сарф илми (морфология) ҳақида бўлиб, бу ўз навбатида, уч фасл билан баён қилинади. Иккинчи қисм эса, наҳв илми (синтаксис) ҳақида бўлиб, бу ҳам икки фасл ва икки боб билан баён қилинади.

Учинчи қисм бўлса, маоний ва баён илми (риторика ва стилистика) ҳақида бўлиб, бу бир муқаддима, тўрт фасл ва бир неча бошқа тармоқларга бўлиб ёзилган. Китобда грамматика ва адабиётдан ташқари, луғат, одоб, аруз, қофия каби соҳалар ҳақида ҳам гапирилади. Асарда булар ҳаммаси ўнта фанга бўлиниб, уларнинг моҳияти баён қилиб берилади.

Бу асарнинг бир нусха қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг китоб фондида сақланади. Қўлёзма рақами 7843.

Баъзи манбаларнинг хабар беришича, Юсуф Саккокий симё илми билан ҳам шуғулланган. Ҳатто унинг юлдузлар илми, найранжот каби соҳалар билан ҳам шуғулланганлиги ҳақида баъзи маълумотлар бор.

«Ҳабиб ас сияр» автори Хондамирнинг ёзишича, Юсуф Саккокий Чигатой хонининг (вафоти 1241 йил)

вазири Хабаш Омид билан, нима сабабдандир, келишолмаган. Шу сабабли Саккокий қамоққа олинган ва уч йилдан сўнг (1229 йили) қамоқда вафот этган.

ШАМСУДДИН САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Шамсуддин Муҳаммад ибн Ашраф Самарқандийдир.

Самарқандий 1204 йили вафот қилган бўлиб, риёзиёт ва фалсафадан олим бўлиб етишган. У хандаса (геометрия)га оид «Ашколу ат таъсис фил хандаса» (Хандаса илмида шакллар асоси) деган асар ёзган.

Самарқандий асарининг қўлёзма бир нусхаси Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (3373/III рақамда) сақланади.

Самарқандий мантиққа оид асарлар ҳам ёзган. Унинг бу соҳага бағишланган «Одоб ал бахс» номли асари ҳам бўлган.

Бундан ташқари, Самарқандий «Маориф дар шарҳи саҳойиф» (Саҳифаларни шарҳлаганда билиш китоби), «Қустос ал мезон фил мантиқ» (Мантиқда ўлчов ва тарози) каби асарлар ёзган.

Шамсуддин Самарқандий ўзидан олдин ўтган олимлар асарини яхшилаб мутолаа қилиб, баъзиларига шарҳ боғлаган. Бу тўғрида Шамсуддиннинг қадимги юнон олими Птоломейнинг (эрамиздан олдинги II аср) китоби «Алмагеста» — «Мажастий»ни шарҳлаган.

Шамсуддин Самарқандий илмий ижодининг яхши томонларидан бири шундаки, у мусулмон шарқида билим ва фан, айниқса, фалсафа бирмунча таназзулга юз ўгирган бир даврда билим байроғини баланд кўтариб чиқди, қўлидан келганча, халқни маърифатга чорлади.

НАЖИБУДДИН САМАРҚАНДИЙ

Бу олимнинг тўла исми Нажибуддин Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Али ибн Умар Самарқандий. Бу олим XIII асрда яшаган машҳур ҳакимлардан бўлиб, йирик олим Фаҳруддин Розий билан замондош эди, у 1222 йилда Ҳиротда Чингизхон бошлиқ мўғул истилочиларига қарши курашда ҳалок бўлган.

Нажибуддиннинг тибга оид «Асбоб вал аломат» деган асарига Нафис ибн Аваз ёзган шарҳи Эронда 1855 йилда босилган, ҳажми 162 бет (инв. № 9956), «Усули ат тарокиб ал адвия» (Даволар таркибининг усуллари; инв. № 7225), «Китоб ал ағзия вал ашруба» (Ейиш ва ичиш китоби; инв. № 7225) Тошкент, Шарқшунослик институти китоб фондида сақланмоқда.

Ундан ташқари, Нажибуддин Самарқандий медицинага оид «Рисола фи мудовоти важъа ал мафосил» (Бўгин оғриқларини даволаш ҳақида рисола), «Ан нажибиёт», доричиликка оид «Қарободини кабир» ва «Қарободини сағир» асарларини ёзади.

Нажибуддин «Асбоб вал аломат» асарини ёзишда Ибн Синоннинг «Тиб қонунлари» ва тибга оид бошқа асарларидан фойдаланган. Ҳатто, бу асарга Нафис ибн Аваз Қирмоний 1424 йилда араб тилида шарҳ ёзиб, уни Улуғбекка тақдим қилган. Бу шарҳ — асар Тошкентда, ЎзССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида (инв. 2872) сақланмоқда.

АЛОУЛ БУХОРИЙ

Али Шоҳ ибн Муҳаммад ибн Қосим Алоул Бухорий XIII асрда яшаган (1291 йилда ҳаёт бўлган) астрономия олимидир. У Хоразмда бир қанча вақт яшагани сабабли, «Хоразмий» тахаллуси билан ҳам машҳур.

Алоул Бухорий «Зижи Шоҳий» номли юлдузлар ҳаракатига оид жадвал яратган. Лекин у «Умдату элхония» номли асар ёзганидан сўнггина катта шуҳрат қозонган. Бухорий бу асарида астрономия фани соҳасида сўнгги даврларда қўлга киритилган муваффақиятларни умумлаштириб беради. Алоул Бухорийнинг астрономияга оид «Ал ашжор вал асмор фи аҳкоми ан нуҷум» деган асар ёзганлиги ҳам маълум.

ЧАҒМИНИЙ

Маҳмуд ибн Муҳаммад ибн Умар Чағминий медицина ва математикада ўз даврининг кўзга кўринган олими бўлган. Чағминий деб нимага нисбат бергани бизга номаълум. Баъзи манбаларга қараганда, Бухоронинг Чағмин деган қишлоғига нисбат бериб, шундай

атаган деган фикрлар ҳам йўқ эмас. Лекин Чағминийнинг Хоразмда таҳсил кўрганлиги ва шу ерда яшаганлиги маълум. Унинг қайси йилда туғилгани ҳам номаълум, фақат 121 йилда вафот этгани баъзи манбаларда қайд қилиб ўтилган.

Чағминий Самарқандда ҳам бўлади, бу ердаги олимлар билан суҳбат ва мунозараларда ўз илмини бирмунча камолга етказди.

Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида Чағминийнинг астрономияга оид «Ал мулаххас фи ҳайъат ал басита» (Содда формали нарсаларнинг қисқача баёни) деган асарининг бир неча қўлёзма нусхаси сақланади.

Муаллиф бу асарида таъкидлашича, уни осмон жисмларини ўрганишга бағишлаган. Олим ўзидан олдин бу соҳада ижод қилган кишилар кўп бўлгани, уларнинг асарларини синчиклаб мутолаа қилгани ва ўзининг кузатишлари асосида бу асарини маърифат истовчилар учун ёзганини таъкидлайди. Бу асарда осмон жисмлари, сайёралар, уларнинг ҳаракати ва йўллари, кундуз ва кечанинг ҳар хиллиги, ернинг аҳоли яшайдиган қисмлари каби масалалар ҳақида фикр юритилади.

Чағминийнинг бу асари Қозизода Румий, Мирсаййид Шариф каби олимлар томонидан шарҳланган. Қозизода Румийнинг бу шарҳи ҳозир Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланади (инв. № 1341).

Чағминий медицинада ҳам муваффақият қозонган. У бу соҳада ўзидан олдин ўтган табиблар асарларини чуқур мутолаа қилади. Ҳозир Тошкентда, Шарқшунослик институтида унинг «Қонунча» деган медицинага оид асари сақланади (инв. № 2409). Бу асар араб тилида ёзилган бўлиб, Тошкентдаги нусхаси 1847 йилда кўчирилган, кўчирувчиси номаълум, ҳажми 38 варақ.

Асарда тўрт элемент ҳамда мизожлар, аъзолар, қувватлар, инсон анатомияси, инсон баданининг аҳволи, яралар, бош касалликлари, таом ва ичимликларни қабул қилиш кабилар ҳақида фикр юритилади.

Чағминийнинг «Қонунча» асари ҳақида марҳум олим Содиқ Мирзаев шундай дейди:

«Табиб ва муҳандис Чағминийнинг бу асари ўзбек, туркман ва тожиклар орасида «Қонунча» деб машҳур

бўлган. Буни баъзилар, масалан, «Кашф аз Зунун»нинг муаллифи котиб Чалабий «Қонун»дан олинган деб ёзди. Муаллифнинг ўзи эса бу мухтасар китобини мутақаддимин (илгаригилар) китобларидан сайлаб олдим дейди. Ибн Сино эса мутааххирин (кейингилар) дандир. Сўнг «Қонунча»нинг тузилиш тартиби «Қонун»нинг тузилиш тартибидан бутунлай бошқача бўлган... Аммо, «Қонун»дан олинган бошқа бир мухтасар медицина китоби бор. У Тошкентнинг Оҳангарон водийсидан иборат Илоқ, яъни Овлиқ вилоятининг X аср олими, зўр ҳақимларидан ва Ибн Синонинг шогирдларидан бўлган Шарафуддин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Юсуф Илоқийнинг асаридир²¹.

Чағминийнинг бу асарини ҳиндистонлик олим Муҳаммад Акбар Арзоний 1713 йилда шарҳлаб, уни «Муфарриҳ ал қулуб» (Қалбларни очадиган иложлар) номи билан нашр қилган. Бу асар эса Саъдулло ибн Абдуллоҳ томонидан 1907 йилда ўзбек тилига таржима қилинган.

Асар 68 varaқ, 1907 йилда кўчирилган ўша нусхаси ҳозир Тошкентда, Шарқшунослик институтида (инв. № 1079) сақланмоқда.

Чағминий асарига шоир ва табиб Ҳозиқ ҳам шарҳ ёзган. Ҳозиқ шарҳи бошқа шарҳлардан анча фарқ қилади. Бунинг яхши томонларидан бири шуки, жула қисқа ва ихчам қилиб ёзилган. Иккинчидан, у медицинанинг амалий ва назарий томонларидан дуруст хабардор бўлганлигилан кўп ўринларда эски медицинадаги янглишликларни тузатиб ҳам кетган²².

МИРСАЙИД ШАРИФ

Бу олим 1340 йилда Журжонда туғилган. У Али ибн Муҳаммад Ҳусайн Журжоний номи билан ҳам машҳур.

Амир Темур 1387 йили Шероз учун жанг олиб борганла Мирсайид Шариф шу ерда яшар эди. Унинг йирик олим экани Темур қулогига бориб етади. Амир

²¹ С. Мирзаев. Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари (библиография). ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1955. 28-бет.

²² Чағминий ҳақида Ҳ. Сиддиқовнинг «Хоразм мутафаккирлари фан ва дин ҳақида» (22—33-бетлар) деган брошюрасида ҳам баъзи маълумотлар берилган.

Темур Шерозни қўлга киритгач, Мирсаййидни чақиртиради ва Самарқандга бориб, илмий ишини давом эттиришни буюради. Мирсаййид Самарқандга кўчади ва бу ердаги олимлар билан ишлайди. Аллома Тафтазоний билан ҳам яқин муносабатда бўлади, илмий суҳбатлар қуради, мадрасаларда дарс бериш билан машғул бўлади.

Мирсаййид элликдан ортиқ асар ёзади. Темур вафот этгач, Мирсаййид Шариф Шерозга қайтиб келади ва 1414 йили вафот этади.

Мирсаййид асарларининг кўпи ўзидан олдин ўтган олимлар асарларига ҳошия ё шарҳлардан иборат. «Ҳошия бар шарҳи қадими тажрид», «Шарҳи мавоқиф», «Ҳошия бар шарҳи матолиъ», «Ҳошия бар ҳикмат ал айи», «Шарҳу мулаххаси Чағминий фи ал хайъа», «Шарҳу Мифтоҳ ас Саккокий», «Шарҳ тазкират ан Носирия» кабилар ана шундай асарлардир.

Унинг «Шарҳу мулаххаси Чағминий фи ал хайъа» асари Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланмоқда (инв. № 2655 қўлёзма).

Бу асарда олим астрономия илмини қисқача таъриф қилиб келиб, китобнинг бир муқаддима ва икки мақоладан иборат эканлигини ёзади. Муқаддимада эса жисмларнинг бўлақларга бўлиниши ҳақида сўзланади. Биринчи мақолада осмонда бўлган жисмлар, юрадиган ва юрмайдиган юлдузлар сўзланади. Иккинчи мақолада эса мураккаб бўлмаган, содда юлдузлар ҳақида сўзланади.

Ундан ташқари, Мирсаййид Шариф «Таърифот», «Усули мантиқия», «Рисола фил мавжудот», «Рисолат ал марсия», «Рисола дар таҳқиқи маони ҳарф», «Рисола маноқибн нақшбандия», «Таржимон дар луғати қуръон», «Сугаро ва кубаро», «Рисола фи ая унс вал офоқ» каби қатор асарлар ҳам ёзган.

Бу асарлар тематикаси Мирсаййид Шарифнинг фикр доираси анчагина кенг, иқтидорли олимлигини кўрсатиб турибди. Унинг кўп асарлари Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

БУРХОНУДДИН НАФИС ибн АБАЗ КИРМОНИЙ

Кирмоний Улуғбек замонида Кирмондан Самарқандга чақиртириб олинган йирик табиб ва олимдир.

Қирмоний Самарқандда 1424 йили Нажибуддин Самарқандийнинг араб тилида ёзилган тибга оид «Асбоб вал аломот» номли асарига шарҳ ёзиб, уни Улуғбек номига бағишлайди. Қирмонийнинг бу шарҳи Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида (қўлёзма № 2872, босмаси № 14244) сақланади.

Сўнгги даврларда тиб олимларининг кўпи ўз илмий асарларини ёзишда Нафис ибн Авазнинг шарҳига асосланганлар. Шарқ қўлёзмалари каталогига кўрсатилишига кўра²³, Муҳаммад Арзоний деб шуҳрат қозонган Муҳаммад Акбар ибн Мир Хожи Муқимнинг «Тибби Акбарий» асари (форс тилида) мазмунан Нафис ибн Аваз томонидан «Асбоб вал аломот»га ёзилган шарҳнинг таржимасидир.

Бу шарҳнинг муқаддимасида ёзилишига қараганда, автор тиб илмида кўп вақтлар ишлаб, зўр маҳоратга эга бўлган. Улуғбекнинг хизматида бўлиб, унинг адолатини, илмини мақтайди. Кейин Жолинос, Розий, Абу Саҳли Масиҳий, Ибн Сино каби зўр ҳақимлар асарларидан фойдаланиб, шу шарҳ-асарларни ёзганлигини сўзлайди. Бунда у жуда кўп касаллик сабаблари, аломатлари ҳам даволаш усулларига тўхталиб ўтади.

ФИЕСУДДИН ЖАМШИД ибн МАСЪУД ал КОШИЙ

Бу олим Улуғбек замонининг кучли астрономларидан бири ва Улуғбек обсерваториясини қуришда биринчи раҳбарлик қилган кишидир. У 1436 йили вафот этган.

Жамшид аниқ бўлмаган тригонометрик ҳисоблаш йўлларига кўп бош қотириб, унинг йўлларини топди ва такомиллаштирди, юқори даражали тенгламалар тахминини ечиш йўли ва қоидаларини белгилади, осмон жисмларининг оралиғини аниқлаш усулини топди, планеталар ҳолатини ўрганиш учун механик асбоб кашф қилди.

Жамшид астрономия, математика ва тригонометрияга оид бир нечта илмий асар ёзди. Астрономияга оид «Суллам ассамовот» (Осмон карвонлари), «Зийжи Фиёсуддин Жамшид», «Рисола дар сохти устурлоб» (Устурлоб ясаш ҳақда рисола), «Рисолат ал муҳития» (Айлана ҳақида рисола), юлдузлар жадвали ва ой ту-

²³ «Собрание восточных рукописей АН УзССР, т. I, стр. 268.

тилишига бағишланган «Нузхат ал хадойиқ», геометрия ва математикага оид «Мифтох ал ҳисоб» (Ҳисоб калити) шулар жумласидандир. Фиёсуддиннинг «Ҳисоб калити» номли асари 1427 йили март ойида ёзилганлиги маълум.

Фиёсуддин ижоди билан қизиқиш Фарбда сўнгги вақтларда бирмунча кучайди. Совет Иттифоқида ҳам бу иш бир оз жонланиб, 1956 йили Фиёсуддиннинг «Ҳисоб калити» ва «Айлана ҳақида рисола» номли икки асари рус тилида нашр этилди. Асар кенг изоҳ ва шарҳлар билан таъминланиб, китоб сўнгида арабча текстнинг факсимили ҳам илова қилинган²⁴.

УЛУҒБЕК

Муҳаммад Тўрғай Улуғбек Амир Темурнинг Эронга қарши қилган юриши даврида — 1394 йилнинг 22 мартида Султони шаҳрида туғилади ва Темур даврининг урф-одатига биноан саройга — Темурнинг катта хотини Сарой малик Хоним тарбиясига топширилади.

Улуғбек ёшлик вақтларидаёқ, Темурнинг бошқа ўғил ва набиралари билан бир қаторда, жуда кўп юришларда қатнашади, кўп мамлакат ва шаҳарларда бўлади. Темур, ўлгандан сўнг 4 йил давом этган, тахт учун ўзаро курашлар натижасида 1409 йили ҳокимият Улуғбекнинг отаси Шоҳрух қўлига ўтади.

Шоҳрух Хуросонда ўзи ҳукмронлик қилиб, Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка топширади. Бу даврда Улуғбек 15 яшар эди. Улуғбек номидан Мовароуннаҳрни Шоҳмалик идора қилар эди.

Орадан икки йил ўтгач, 17 ёшли Улуғбек давлат ишларини ўз қўлига олади. Улуғбек даври Мовароуннаҳр учун илгаригига нисбатан тинчлик даври ҳисобланади. Улуғбек бўйсунмаган баъзи бир ҳокимликлар-

²⁴ Коший ва унинг даври ҳақида маълумот олмоқчи бўлган кишилар Улуғбек ҳақида ёзилган асарларга қарасинлар.

Кошийнинг «Ҳисоб калити», «Айлана ҳақида рисола» номли асарларини арабчадан русчага таржима қилган Б. А. Розенфельд бу соҳа мутахассиси А. П. Юшкевич билан биргаликда бу икки асарнинг зарур ўринларига изоҳлар ҳам беришган. Китобга Коший асарининг арабча тексти фотокопияси, олим ҳақида ёзилган маълумотлар илова қилинган. Китоб номи шундай: Джамшид Гиясуддин ал-Кашин. Ключ арифметики. Трактат об окружности, Москва, 1956.

та қарши курашдан ва Мўғулистон устига қилинган бир икки юришдан бошқа кураш олиб бормади; бобоси Темур каби, янги-янги ерларни босиб олишга қизиқмайди. Аксинча, Улуғбек маданий қурилиш ишлари билан шуғулланади, фан-билимни тараққий эттиришга ҳаракат қилади. Улуғбек даврида Темур вақтида қурила бошлаган Самарқанддаги «Бибиҳоним» масжиди, «Гўри Амир» мақбараси, «Шоҳизинда» бинолари ансабли битказилади.

Улуғбек кўп ерларда боғ ва боғчалар қурдирди. Булар орасида айниқса «Чехл устун» (Қирқ устун) атрофидаги «Боғи майдон» боғи жуда гўзал бўлган. «Чехл устун» икки қаватли бўлиб, устунлари ёштдан қилинган, тўрт тарафида тўртта минора қад кўтарган эди. Боғда деворлари хитой чиннисидан қилинган, «Чинниҳона» деб аталувчи павильон бўлган.

Улуғбек халққа билим ва маърифат ёйиш ниятида мадраса қурдиради. Мадраса 1417—1420 йиллар мобайнида қуриб битказилади. Мадраса архитектура нуқтаи назаридан оригинал характерга эга, у жимжимали нақшлар билан безатилган. Бу мадраса Улуғбек номи билан юритилади.

Улуғбек ўз даврининг буюк олими, тенги йўқ астрономи, шоир, музикачиси ва философи эди.

Улуғбек кўп мамлакат ва шаҳарларда бўлади, бу шаҳар ва мамлакатлардаги эришилган фан ютуқлари билан яқиндан танишади, олим ва билимдонлар билан суҳбатлашади. Шоҳрух ўтакетган мутасаввуф бўлишига қарамай, ўз шон-шухратини орттирмақ учун ўзига бўйсундирилган шаҳар ва вилоятлардан нодир китоб ва қўлёзмаларни тўплаган. Шунга кўра, Улуғбек ҳузурда ҳам жуда бой кутубхона бўлган, деб тахмин қилиш мумкин. Улуғбек, албатта, бу кутубхонада тўплаган асарлардан баҳраманд бўлган.

Улуғбек даврида Самарқанд илм ўчоғига айланган эди. «Улуғбек» мадрасасида ўз даврининг йирик илм аҳллари Мавлоно Муҳаммад Хавофий, буюк математик ва астроном «Афлотунни замон» деб шухрат топган Қозизода Румий, буюк астроном ва математика Ғиёсуддин Жамшид, Биржандий, Али Қушчи ва бошқалар дарс берар эдилар. Тегишли маълумотларга қараганда, мадрасада Улуғбекнинг ўзи ҳам астрономиядан лекциялар ўқиган. Улуғбек ўз даврининг фарзанди си-

фатида ислом динидан юз ўгиролмаган, шунинг учун илм-маърифат асосида эришилган ютуқларни ислом динига хизмат қилдираётган бўлиб кўринган; гўёки астрономия фанининг ривожини, яъни қуёш, сайёралар ва юлдузлар ҳаракатининг ўрганилиши, вақтни тўғри аниқлашга ёрдам беради. Вақтнинг тўғри аниқланиши эса диний маросимлар — номоз-ниёзни ўз вақтида бажаришга, рўза кунлари рўза тутиш вақтини аниқ белгилашга, Маккага ҳаж қилиш ва нийд вақтини аниқ белгилашга ёрдам беради.

Лекин фан кишиси, хусусан, аниқ фанлар билан шуғулланувчи олим диний эътиқодларга қаттиқ риоя қилиши, мустабид бўлиб қолиши мумкин эмас эди.

Шунинг учун Улуғбек ислом дини қондаларига отаси Шоҳрух каби қаттиқ ёпишиб олмади, кези келганда, у бу қондаларни бузишдан ҳам тоймади. Отаси томонидан қувғинликка учраган, руҳонийлар томонидан кофир деб эълон қилинган Қосим Анвор Самарқандга қочиб келиб, Улуғбек илтифотига сазовор бўлди.

«Улуғбек» мадрасаси битгандан 4 йил кейин (1424 йилдан бошлаб) Самарқанднинг шимоли-шарқий районида Улуғбек расадхонаси (юлдузкўрар) қурила бошлайди.

Бобирнинг кўрсатишича, бу расадхона 3 қаватли бинодан иборат эди. Расадхонанинг атрофига жуда кўп бинолар қурилган. Расадхонанинг деворлари, шиллари қуёш, ой ва юлдузларнинг ҳаракатига оид расм ва нақшлар билан безатилган эди. Расадхона ўзига тегишли барча асбоб ва қурооллар билан таъминланган эди. Бу бино дунёдаги энг зўр қуёш соати ҳисобланган. Расадхона бир неча йилда — Улуғбек ўлимигача бўлган давр ичида қурилган, такомиллаштирилган. Расадхонани қуришда Ғиёсуддин Жамшид, Қозизола Румий каби замонасининг йирик олимлари қатнашганлар.

XV асрнинг буюк тарихчиси Абдураззоқ Самарқандий Улуғбек расадхонаси тўғрисида: «Расадхона асбобларининг қандай мукамаллигини кўриб қолдим, сайёралар, денгиз ва тоғлар ҳамда саҳроларнинг шу қадар тўғри кўрсатилганлигини кўриб, ҳайратда қолдим ва сўзлаб тугатишдан ўзимни ожиз ҳисобладим», — деб ёзган. Улуғбек расадхонасида юздан ортиқ астроном олим илмий иш олиб борган.

Улуғбек яратган илмий тадқиқот ишларининг энг йириги, унинг юлдуз ва сайёралар ҳаракатига бағишланган «Астрономик жадвал»идир. Бу «Зичи Кўрагоний», «Зичи Улуғбек» номи билан машҳурдир. Бу асар Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланмоқда (қўлёзма № 2214).

«Зичи Кўрагоний» кириш (назарий) қисмидан ва тўрт бобдан иборатдир. Биринчи бобда бир қанча халқлар— уйғур, хитой, эрон ва юнонлар томонидан қабул қилинган календарлар ҳақида гап борса, иккинчи боб амалий астрономияга, учинчи боб сайёралар назарияси ва тўртинчи боб астрологияга бағишланган.

Узоқ давр ичида олиб борилган илмий иш ва кузатишлар натижасида Улуғбек юлдузлар жойини, уларнинг ҳаракатини аниқлашда ва юлдузлар ҳаракати ҳамда астрономия фани ютуқларига асосланиб, йил, ой ва кеча-кундузни белгилашда катта аниқликка эга бўлди. Бу соҳада у ўзидан аввал яшаган астроном Птоломей, Гиппарх, Насириддин Тусийлардан ўтиб кетди. Улуғбек тузган юлдузлар жадвалининг ниҳоятда мукамаллигини француз олими Лаплас ҳам қайд қилиб ўтади. Улуғбек,— деб ёзади у,— Самарқандда — ўз вилоятининг марказида Тихо Брагегача мавжуд бўлиб келган энг яхши ҳисобланган янги юлдузлар каталоги ва астрономик жадваллар тузди.

Улуғбек замонасининг йирик олими сифатида астрономия соҳасида ўз мактабини яратди. Шу мактабга мансуб кишилар Улуғбек ҳаёт давридаёқ астрономия соҳасида йирик асарлар яратдилар.

Улуғбекнинг юлдузлар ҳақидаги асари 1665 йили Оксфордда, 1853 йили Парижда, 1917 йили Америкада, 1943 йили Лондонда таржима қилинган ва босилиб чиққан.

Улуғбек ва унинг мактаби астрономия фанининг ривожланишида сўнгги вақтларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади. Бу мактаб таъсирида Шарқ мамлакатлари, хусусан, Ҳиндистонда расадхоналар бино қилиниб, астрономик кузатишлар натижасида илмий асарлар яратилди. Профессор Қориниёзийнинг текширишича, XVII ва XVIII асрлардаги астрономик жадваллар Шаҳобуддиннинг «Зичи Шоҳижаҳоний» ва Савой Жой-Сингҳнинг «Зичи Муҳаммад шоҳий» асарлари ўз конструкцияси, олдига қўйган мақсади ва масалаларни ҳал қили-

ши нуқтаи назаридан Улуғбекнинг «Зичи Кўрагоний» асари таъсирида ёзилган.

Улуғбек ёлғиз астрономия билан шуғулланиб қолмай, балки бошқа фан ва илмларга ҳам қизиқар этч. Хусусан, алгебра, тригонометрия соҳаларини мукаммал эгаллаган ва алгебрага оид бир қанча муаммо-ҳисоблар ҳам яратган.

Улуғбек саройига турли-туман вилоят ва мамлакатлардан олим, шоир, рассом ҳамда музикачилар кўп-лаб келар эди. Ҳаттоки, олимларни жалб этиш юзасидан отаси Шоҳрух билан ўрталарида рақобат ҳам бўлиб турарди. Улуғбек нафис адабиёт, расм, музика билан ҳам шуғулланар эди. Манбаларнинг кўрсатишича, музикада билужий, шодиёна, ахлоқий, табризий, усули равон, улусий номлардаги олти баҳр усулни пайдо қилган. Навоий «Мажолис ан нафоис» асарида: «Улуғбек Мирза донишманд подшо эди, камолати бағоят кўп эди, ҳайъат ва риёзийни хўб билур эрди. Андоқким, зич битди ва расад боғлади, ваҳоланки, ирода шойиъдир, бу камолат гоҳи назмга ҳам майл қилар эрди», — деб ёзади. Бобир ҳам Улуғбекни ҳурмат билан тилга олади: «Улуғбек ҳамма илм ва ақлнинг денгизидир. Дунё билан дин ундан қувват олади»,— дейди.

Буюк олим Улуғбек Хўжа Ахрор бошлиқ реакцион гуруҳлар ташвиқоти орқасида ўз ўғли Абдилатифнинг фармони билан 1449 йили қатл қилинади²⁵.

ҚОЗИЗОДА РУМИЙ

Мусо ибн Мавлоно Муҳаммад ибн Қози Маҳмуд асли Туркия (Анатолия вилояти)дан бўлиб, Улуғбек

²⁵ Бу ҳақда қуйидаги асарлар:

В. В. Бартольд, «Улуғбек и его время» (П., 1918); «Мирза Улуғбек» (Урта Осиё Давлат университети қошидаги илмий жамият тўплами), Тошкент, 1925;

М. Э. Массон, «Обсерватория Улуғбека», Тошкент, 1941;

Н. И. Леонов (Фарғона пединститутининг профессори), «Улуғбек — великий астроном XV века», (Москва, 1949);

Профессор Т. Н. Кары-Ниязов, «Астрономическая школа Улуғбека» (Москва, 1950);

Глеб Голубев «Машҳур кишилар ҳаёти» сериясида бостириб чиқарган «Улуғбек» (Москва, 1960) ҳамда С. А. Акрамовнинг «Буюк ўзбек олими Улуғбек» (Ташкент, 1961) деган китоби, шунингдек ўнлаб мақолалар ҳам босилган. Бу мақолалар ҳар хил журналларда, тўпламларда мавжуд бўлиб, биз бу ерда китоб бўлиб босилиб чиққанларини келтирдик.

замонасида Самарқандга келган, Улуғбек ҳурматида сазовар бўлиб, Ғиёсуддин Жамшид вафотидан сўнг Самарқандда олиб борилаётган астрономик кузатишлар ва астрономик ишларга раҳбарлик қилган. Улуғбек мадрасаси қурилиб битгач, Румий шу мадрасага мударрис қилиб тайинланади, кўп талабалар билан бир қаторда Улуғбекнинг ўзи ҳам мадрасага келиб, Қозизода Румий лекцияларини тинглайди. Қозизода Румий «Рисола дар ҳисоб» (Ҳисоб ҳақида рисола), «Истихрожи жайб» номли илмий рисолалар ҳамда грек олими Птоломейнинг астрономияга оид «Мажастий», табиатга оид «Ҳидоят ал ҳикма» номли асарларига ҳошия ҳамда Муҳаммад ибн Ашроф Самарқандийнинг «Ашколи ат таъсис» ва Чағминийнинг «Ал мулаххас фи ҳайъат ал басита» номли астрономик асарларига шарҳ ёзган. Қозизода Румий Урта Осиёда математика ва, хусусан, астрономия фанини ривожлантиришда катта хизмат қилган.

Қозизоданинг «Шарҳи мулаххаси Чағминий» бир қўлёзма нусхаси (инв. № 3935/11) ва «Шарҳи ашколит таъсис фил хандаса» асарларининг бир босма нусхаси (инв. №13191) Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланади.

АЛИ ҚУШЧИ

Аловуддин Абулҳасан Али ибн Муҳаммад Самарқандий (1474 йилда вафот этган) Улуғбек замонида яшаган ва Улуғбек тарбиясида камолатга етган олимдир.

Жамшид ва Қозизода Румийлар вафотидан сўнг Улуғбек обсерваториясини қуриш ва бу ердаги олиб бориладиган илмий ишга раҳбарлик қилиш Али Қушчи қўлига ўтади, шу давр ичида обсерватория тамоман қуриб бўлинади.

Али Қушчи²⁶ ёшлик даврида ноқ илм-билимга қизиққани ва катта қобилиятга эга бўлгани учун Улуғбек бу ёш олимнинг камолатга етишига катта сабабчи бўлади. Али Қушчи асосан Самарқандда илм олиб, сўнг

²⁶ Айтишларича, Улуғбек қушловини жуда севган, ҳатто, Бобир Улуғбекни ҳазил-мутобиа аралаш «Қушчи пошшо» деб ҳам атаган; Али Қушчининг отаси ва сўнг Али Қушчининг ўзи Улуғбек қарчигайини боққанлар, шунга кўра улар «қушчи» деб аталган.

маълум вақт Эроннинг Қирмон шаҳрига бориб ҳам олимлардан дарс олади ва у ерда Насируддин Тусийнинг «Тажрид» номли асарига шарҳ ва ўзининг «Рисола ашкол ал қамар» номли астропомияга оид асарини ёзиб, Улуғбекка тортиқ қилади. Али Қушчининг Тусий асарига ёзган шарҳи Тошкентда, Шарқшунослик институтида (инв. № 5896/1) сақланади. Али Қушчи бу асарини олти қисмга бўлади. Бунда мавжудотга умумий бўлган нарсалар; воситасиз, ўз-ўзидан бор бўлган нарсалар ва бирон восита орқали бор бўладиган нарсалар, яратувчи пайғамбар, раҳбарлик, бошлиқ, подшоҳлик каби масалалар ҳақида фикр юритилади.

Самарқандда яшаган вақтида Али Қушчи жуда кўп фаннинг турли соҳаларига оид, хусусан, астрономия масалаларини талқин этувчи асарлар, жумладан, кўп олимларнинг фикрича, йигирмага яқин фандан баҳс этувчи «Маҳбуб ал ҳамойил фи кашф ал масойил» (Масалаларни счишда севимли камар), «Рисола дар илми ҳайъат», «Рисолайи ҳисоб», «Шарҳи кофия», «Шарҳи шофия», «Илми сарф» каби қатор асарлар ёзган.

Улуғбекнинг чуқур ҳурматига сазовор бўлган Али Қушчи унинг фармони билан Хитойга илмий саёҳатга жўнатилади. Саёҳат натижасида буюк олим ер тузилиши — география ва астрономияга оид қимматли фактлар йиғиб келади ва ўз кўрган-эшитганлари асосида «Тарихи ҳоқони Чин» асарини ёзади. Али Қушчининг бу китоби 1863 йили Истамбулда босилиб чиққан ва француз олими Шарль Шопер асарни 1883 йили Парижда қайта нашр қилган.

Али Қушчининг яна бир танилган асари «Рисола дар илми ҳайъат»дир. Бу асар 1571 йилда Абдулла Афанди томонидан усмонли турк тилига таржима қилинган. Китобнинг аввалида ёзилишига қараганда, бу китоб бир муқаддима ва икки мақола билан ёзилган. Муқаддима икки қисмга бўлиниб, бунда астрономия ҳақида бошланғич маълумотлар берилади. Биринчи қисмида терминлар, иккинчи қисмида табиий жисмлар сўзланади.

Биринчи мақолада олий жисмлар ҳақида фикр юритилиб, бу олти бобга бўлинади.

Иккинчи мақола эса ернинг тузилиши ва бўлинишидан иборат баҳсларга бўлинади, бу бўлим ўн бир бобга бўлинган.

Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси (инв. 5619/III) Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланади.

Али Қушчининг яна бир асари «Рисолаи ҳисоб» (Рисолаи муҳаммадия) дир. Бу асар муқаддимасида ёзилишича, ҳисоб илмига оид бўлган бу рисола уч мақоладан иборат.

Биринчи мақолада ҳиндларнинг ҳисоб юритиш қоидалари баён қилинади, у бир муқаддима ва икки бобга бўлинади.

Иккинчи мақолада эса астрономларнинг ҳисоб юритиш усуллари баён қилинади, у ҳам бир муқаддима ва олти бобга бўлинади. Бу асарнинг бир қўлёзма нусхаси (инв. № 3356/III) Шарқшунослик институти-мизда бор.

Улуғбек қатл этилгач, реакцион қора кучлар буюк олимнинг илмий меросига, илмий хазинасига ҳуруж қиладилар, илм аҳллари таъқиб этилади. Али Қушчи «ҳаж қилиш»ни баҳона қилиб Табризга, Узун Ҳасан ҳузурига келади. У ердан Узун Ҳасан илтимоси билан элчи сифатида Истамбулга икки юздан ортиқ уруғ-аймоғу, яқин кишилари билан бирга Султон Муҳаммад Фотиҳ ҳузурига келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб қолади.

Истамбулда Али Қушчи Султон Муҳаммад Фотиҳга атаб, «Рисолаи фатҳия» номли астрономияга оид ва яна бир «Тарихи Аё Сўфия» номли тарихий асарини ёзади.

Истамбулда Али Қушчига катта эҳтиром ва ҳурмат билан қарар эдилар, Султон унга икки юз танга маош белгилайди, олим Истамбулдаги энг йирик ўқув юрти ва илмий муассаса ҳисобланган Аё Сўфия жомеъида мударрислик вазифасини адо этиб, Туркияда илм-маърифатнинг ўсишига катта хизмат қилади.

ЖАМОЛУДДИН ЖАЪФАР ибн ҲУСАИН ТЕРМИЗИИ

Тахаллусига кўра, бу олим Термиз шаҳридан чиққан. Лекин унинг на туғилган йили, на вафот топган йили ва на илмий фаолияти ҳақида батафсил маълумот топа олдик. Фақат шуниси маълумки (манбаларнинг хабар беришича), Термизий астрономияга оид «Мазоқ ал ушшоқ фн илм ал офоқ» (Уфқлар илми ҳақида ошиқлар тотими) номли асарнинг авторидир.

ҲУСАЙН ибн ҲУСАЙН ХОРАЗМИЙ

Бу олим, тахминан, XV-XVI асрларда яшаб, Хоразмда етишган астрономлардан бўлиб, форс-тожик тилида «Нузхат ал маллок фи ҳайъат ал афлок» (Фалак тузилиши ҳақида севинч эгаси) номли астрономик асар ёзган.

Ҳусайн Хоразмий асарининг бир нусха қўлёзмаси Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида (инв. № 1207/III) сақланмоқда.

ФАҲРУДДИН ХҲЖАНДИЙ

Хўжандийнинг қачон туғилгани ва ўлгани бизга номаълум. Аммо у даврининг кўзга кўринган тиб олими бўлганлиги, табобатда халқ ўртасида шуҳрат қозонганлиги ва ўз даври табибларидан анча-мунча ўткир бўлганлигидан, уни «Устодул атиббо» (Табиблар устози) деб атаганлар. «Устодул атиббо» унга худди бир унвон сифатида ишлатилган.

Фаҳруддин Хўжандийнинг бизга маълум бўлган илмий асарларидан бири, Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»га Абдуллатиф ибн Юсуф Бағдодийнинг ёзган хошияси бўлмиш «Ҳошия бар тасриҳул макнун» деган асарини қисқартиб, унга янгиликлар қўшиб, қайта ишлаб чиққанидир.

Фаҳруддин Хўжандийнинг бу китоби «Танқиҳ ал макнун мин мабоҳас ал қонун» («Қонун» ҳақидаги бахсларнинг дуруст таҳқиқи) деган ном билан машҳур.

СУЛТОНАЛИ табиб ХУРОСОНИЙ

Бу табиб 1526 йили ёзган ўзининг «Дастур ал илож» (Даволаш қўлланмаси) асари билан машҳур. Маълум бўлишича, Султонали бу асарини Самарқандда ёзган. «Дастур ал илож» асарининг 1590 йилда кўчирилган нусхаси Бухоро қозиси, коллекционер Шарифжон Махдум (1931 йилда вафот этган) қўлига тушган. Махдумнинг ёзишича, у бу асарни ўз вақтида катта пулга — ўн минг тангага сотиб олган.

Султоналининг шу қўлёзма асари (201 varaқ) ҳозир Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти китоб фондида (инв. № 2264) сақланмоқда.

Автор китоб муқаддимасида медицина фани хусусиятлари ва унда эришилган ютуқлар, кўпгина қилинган тажрибаларга тўхталади.

Бу китоб бир муқаддима ва икки мақоладан иборат бўлиб, муқаддимада соғлиқни сақлаш қондалари, тибнинг даражалари, соғлиқ ва беморликнинг хусусиятлари, томир уриш хусусиятлари ҳақида 16 боб ва ҳар боби бир неча фасл билан баён қилинади.

Биринчи мақолада аъзоларга хос бўлган касалликлар ҳақида сўзланади, бу мақолани йигирма беш боб билан тугатади; ҳар бир боб эса бир неча фаслларга бўлинади.

Иккинчи мақолада эса аъзодаги аниқ бўлмаган касалликлар ҳақида сўзланади. Булар саккиз боб бўлиб, ҳар боби бир неча фаслга бўлинади.

Автор ўз асарининг ёзиш сабабларига тўхталиб шундай дейди: «Қирқ йилдан буён Хуросон ва Мовароуннаҳрда халқ ўртасида тиб илми билан машҳур бўлиб келар эдим. Шу пайтларда подшоҳлар, амирлар, аскарлар ҳамда бошқа катта-кичик халқлардан кимки касал бўлса, мени чақиртирар эди. Мен ҳам уни қўлимдан келганча даволар эдим, шу жумладан, Абулмузаффар Маҳмуд шоҳ султон касал бўлиб қолдилар, мени Аҳси шаҳрига чақиртирдилар, бориб ул ҳазратни давадим. Ул жаноб шифо топганларидан кейин тажрибаларингиз юзасидан бирорта китоб ёзсангиз, халқ фойдаланар эди, деб мендан илтимос қилдилар. Шундан кейин мана шу «Дастур ал илож»ни 1526 да Самарқандда, Кўчкунчихоннинг хизматларида бўлган чоғимда, ул зотнинг номларига ёздим...»

Маълум бўлишича, Султонали табиб Кўчкунчихон билан унинг ўғли Абусандхоннинг замонида яшаган ва «Дастур ал илож»ни Кўчкунчихоннинг номига ёзган. Кўчкунчихон Темур авлодларидан кейин Мовароуннаҳрда ҳукм сурган ўзбеклар сулоласининг иккинчи ҳукмрони бўлиб, мазкур давлатни қурган Шоҳибекнинг ўғлидир.

Кўчкунчихон 1529 йилда вафот этган. Кўчкунчихондан кейин ўғли Абусанд Баҳодирхон ҳукм суриб, у 1532 йилда вафот қилган.

ЮСУФ ибн МУҲАММАД ибн ЮСУФ ТАБИБ

Бу олим Заҳириддин Муҳаммад Бобирнинг хос табии бўлган. У халқ ўртасида «Тибби Юсуфий» деб шуҳрат топган «Жомнал фавоид» (Фойдалар тўплами) номи тибга оид асарнинг авторидир. Юсуф ўзининг бу асарини 1512 йилда форс тилида ёзган. Тошкентда, Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтида сақланаётган энг эски нусхаси 1820 йилда кўчирилган. Асар бир печамарта Ҳиндистонда нашр қилинган, унинг Муҳаммад шоҳ ибн Шоҳ Файзулла томонидан қисқартириб ўзбек тилига қилинган таржимаси «Таржимаи Шоҳий» номи билан 1898 йили Тошкентда ҳам босиб чиқарилган. «Тибби Юсуфий» Хоразмда ҳам 1882 йилда Мулла Муҳаммад Амин (тахаллуси Ходим) томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Шу таржиманинг бир нусхаси Шарқшунослик институтимизда сақланмоқда (қўлёзма № 8391, ҳажми 143 varaқ).

«Жоме ал Фавоид» (Тибби Юсуфий)да кўрсатилишича, автор бу асарни касалларни даволаш чоғида олган тажрибаларига, ўз устозлари берган таълимга сўяниб ёзган. Автор асарда мураккаб дориларга, касаллик аломатларига, даволаш қондаларига ҳам тўхталади.

Юсуф тибга оид бир қанча асар яратган. Тошкентда унинг 12 та қўлёзма асари сақланмоқда, Шулардан бири бўлган «Баҳр ал жавоҳир» (Гавҳарлар денгизи; инв. № 7192) асарида автор шундай дейди:

Мен бу китобда ёлғиз ҳамда қўшилган дорилар (мураккаб дорилар), сўнладиган ва ичиладиган нарсалар ҳақида Ибн Синонинг «Қонун» китобидан ҳамда унинг шарҳларидан, яна «Муъжаз ал қонун» ва унинг шарҳлари каби тибга оид муҳим асарлардан фойдаландим, шу билан бирга, Ферузободийнинг «Қомуси», яна «Мажму ал лугат», «Сихоҳ», «Суроҳ» каби араб ва форс тилида ёзилган муътабар лугат китобларидан, илгариги ва кейинги ўтган олим, фозил, ҳақимлар фикрини келтирдим. Дориларга оид бу китобимни Муҳаммад Амирбекнинг тавсияси билан ёзганман.

«Фавоид ал аҳёр» (Яхшиларга фойдалар) асари эса ёлғиз ҳолда ишлатиладиган муҳим дорилар билан бир қаторда, баъзи бир таом, ичимликларнинг ҳосият-

ларига бағишланган. Юсуфнинг бу асари назм билан ёзилган (қўлёзма инв. № 1405/IV).

Ундан ташқари, Юсуфнинг «Далойили набз» (Томир кўрсатишлари; институт фондидаги инв. № 3334/VI), «Қасида дар ҳифзи сиҳҳат» (Соғлиқни сақлаш ҳақида қасида; инв. № 575/V), «Қасида дар баёни номҳойи адвия базабони ҳиндий» (Ҳинд тилидаги даволар номи баён қилинган қасида; инв. № 575/VI), «Қасида дар асмой ажноси адвия» (Даво турларининг исмлари ҳақида қасида; инв. № 1356/VII), «Рисолайи маъкул ва машруб» (Ейиладиган ва ичиладиган нарсалар ҳақида рисола; инв. № 575/IX) каби бир қатор асарлари бор.

Юсуфнинг «Айни ал ҳаёт» асари ҳам диққатга сазовордир. Бу асарнинг (асар 67 варақ) бир нусха қўлёзмаси (инв. № 2631/I) Тошкентда, Шарқшунослик институтида сақланади. Бунда автор тиб илми ҳақида қисқача сўзлаб келиб, китобни уч мақсадда ёзганини сўзлайди: биринчи мақсад баданда бўлган табиий иссиқлик ва умрнинг узоқ бўлишини текширишга бағишланади. Иккинчи мақсадда табиий ҳароратни кучайтирадиган ва умрни узоқ қиладиган нарсалар ҳақида баҳс қилинади.

Учинчи мақсадда эса табиий ҳароратни пасайтирадиган ҳамда умрни камайтирадиган, кишига фақирлик ва муҳтожлик келтирадиган, шу билан бирга, озиқликни кўпайтирадиган нарсалар ҳақида сўзланади. Дорилар алифбо тартибида кўрсатилади.

Юсуф тибга оид асарларида Афлотун, Жолинус, Ибн Сино ва Оқсаройи каби кўп ҳакимларнинг китобларидан кенг фойдаланган.

Юсуфнинг медицинадан бошқа адабиётга оид асарлари ҳам бор. У шеърятдан ҳам хабардор бўлган, асарларида рубоийлар учраб туради. Унинг «Муножот дар талаби ишқ ва муҳаббат» (Ишқ ва муҳаббат истагида муножот қилишлар; инв. № 575/X) ва «Анворул ҳикмат» (Ҳикмат нурлари) деган асари ҳам бор (инв. № 3081/I). Асарда ҳаётий масалаларга оид насиҳатлар, фалсафий фикрлар баён қилинади. Қўлёзма 160 га яқин насиҳатни ўз ичига олади.

Шарқшунослик институтида 6171 рақамли «Ҳалл ал асомий» деган қўлёзма асар бор. Бу Юсуфнинг ўғли Исмоилнинг тибга оид асаридир. Исмоил ҳам ота-

касб — табибликни ўрганиб, бу соҳада дуруст мутахассис бўлган.

УБАЙДУЛЛО ибн МУҲАММАД ЮСУФ

Убайдулло Қаҳхол²⁷ XVI асрда яшаган тиб олимидир. Қаҳхолнинг ота ва бобоси тиб илми билан шуғулланган бўлиб, бу соҳада шуҳрат қозонган ва тиббий асарлар ёзган кишилар бўлган. Убайдуллонинг отаси Муҳаммад Юсуф ҳам зўр эътиборли табиб бўлиб, «Рисола фит таҳқиқ ват тафсирот ан набз» (Томир орқали касалликни аниқлаш ҳақида рисола) номли тиббий асар ёзган (Ўз ФА ШИ, инв. № 2275/V).

Убайдулло Қаҳхол Тошкент хони Дарвишхоннинг шахсий табиби бўлган. Қаҳхол Ибн Сино, Илоқий, Абубакир Розий, Нажибуддин Самарқандий ва Журжоний асарларидан фойдаланган ҳолда ўзининг «Шифо ал алил» асарини ёзади. Китоб 1598 йили тугалланган (Китобнинг форс тилидаги бир нусхаси Ўз ФА ШИ да инв. № 2611 сақланади).

Асарнинг сўз бошисидан маълум бўлишича, автор бу асарни Муҳаммад Дарвишхоннинг буйруғига биноан, тожик ва араб тилларидаги асарлар асосида ёзган. Асар сўз бошидан ва бир неча бўлимдан иборат, ҳар бир бўлим, ўз навбатида, яна бир неча бобга бўлинади. Асарнинг сўз бошиси медицинанинг аҳамияти, унинг фойдаси ва врачнинг вазифаларига бағишланган.

Биринчи бўлим 42 боб, унда бош миянинг тузилиши ва аҳамияти, бош оғригининг келиб чиқиш сабаблари, уни аниқлаш ва даволаш методлари баён қилинган.

Иккинчи бўлим 80 боб, бу бўлим кўз ва унинг тузилиши, кўз касалликлари ва уларни даволашга бағишланган.

Учинчи бўлим 21 боб, бунда қулоқ, бурун ва оғиз касалликлари, шу жумладан, тил ва тиш оғриғи, уларни даволаш устида фикр юритилади.

Тўртинчи бўлим 10 боб бўлиб, у томоқ ва нафас олиш йўллари, уларда пайдо бўладиган турли касалликлар ва уларни даволаш усуллари бағишланган.

²⁷ Қаҳхол — кўз касаллигини англатади, шу сабабдан бу сўз кўз касаллиги мутахассисларининг лақаби ҳам бўлган.

Бешинчи бўлим эса 3 бобдан иборат, бунда юрак, юрак касалликлари, уларни даволаш устида фикр юритилади.

Олтинчи бўлим 18 боб бўлиб, у овқат ҳазм қилиш йўлларига тааллуқлидир, бунда ошқозон ва қоринда пайдо бўладиган турли касалликларни даволаш усуллари баён қилинган.

Еттинчи бўлим 10 бобдан иборат, бунда жигар, ўт пуфаги, уларнинг касалликлари ҳамда уларни даволаш устида фикр юритилади.

Саккизинчи бўлим 6 боб, бунда ичак йўллари, уларнинг касалликлари баён қилинган.

Тўққизинчи бўлим 8 боб, бунда умуртқа поғонаси, унинг касалликлари, даволаш усуллари баён қилинади.

Учинчи бўлим ҳам 8 боб, бунда сийдик пуфаги, унинг пайдо бўлиши ва даволаш усуллари кўрсатилган.

Ўн биринчи бўлим 7 боб бўлиб, у органлар, уларнинг касалликлари ва бу касалликларни даволаш усулларига бағишланган.

Ўн иккинчи бўлим 11 боб бўлиб, бу аёлларнинг органлари, уларда пайдо бўладиган турли касалликлар, бу касалликларни даволаш усулларига бағишланган.

Ўн учинчи бўлим 5 боб, бу бобларда елка, оёқ бўғимлари, уларда пайдо бўладиган турли касалликлар ва уларни даволаш усуллари устида фикр юритилади.

Ўн тўртинчи бўлим 25 боб, бунда бадандаги ташқи касалликлар, уларни билиб олиш ва даволаш усуллари тўғрисида фикр юритилади.

Ўн бешинчи бўлим косметикага оид бўлиб, 12 бобдан иборат, бунда инсонга зеб бериш учун хизмат қилувчи органларни (соч, тирноқ, тиш ва бошқаларни) сақлаш, шунингдек семириш ва озиш тўғрисида фикр юритилади.

Ўн олтинчи бўлим 6 боб, бунда таксикологияга оид масалалар, шунингдек ўсимлик ва ҳайвон заҳарлари, заҳарга қарши чоралар, йиртқич ва кемирувчи ҳайвонлардан бўладиган турли яралар ҳақида фикр юритилади.

Ўн еттинчи бўлим (бу бўлим бобларга бўлинган эмас) болалар гигиенаси, болалар касалликлари, шунингдек бу касалликларни аниқлаш ва даволаш усулларига бағишланган.

Ун саккизинчи бўлим 18 боб, бунда безгак касалликлари ва уларни даволаш чоралари ҳақида фикр юритилади.

Асарнинг хулоса қисмида касалликдаги кризислар, касаллик оқибатида ўлиш сабаблари, тўсатдан юз берадиган апоплексик зарбалар тўғрисида фикр юритилди.

Тошкент ва унинг атрофидаги вилоятларда 1563—1564 йилларда сарамасга ўхшаш ел касаллиги тарқалганда Қаҳхол аҳolini бу касалликдан даволашда кўп хизматлар кўрсатган, бой тажриба орттирган ва бу тажриба унга юқорида кўрсатилган асарни ёзишда катта роль ўйнаган.

«Шифоул алиял» медицина соҳасида узоқ вақтгача асосий қўлланмалардан бири ҳисобланиб келган, бу асар Ҳиндистон, Эрон ва бошқа кўп мамлакатларга ҳам тарқалган. Асар ёзилгандан 97 йил ўтгандан кейин Эронда кўчиртирилган (бу нусха ҳам Ўз ФА ШИда сақланади; инв. № 2265). Бу нусха Бухоронинг қозиси, илм-маърифатни қадрловчи Шарифжон Махдум Садр Зиё томонидан ўз вақтида жуда катта маблағ — ўн минг тангага сотиб олинган, бу нарса асарнинг ниҳоятда қимматли эканлигидан дарак беради.

АБУЛҒОЗИХОН

Абулғози ибн Арабмуҳаммадхон Хоразмий (1605—1664) Хевада 23 йил ҳукм сурган, ўзи ҳам хон авлодидан бўлиб, тарих, медицина, адабиётда анча иқтидорли, билимдон киши бўлган. Машҳур тарихчи Муҳаммад Юсуф Баёний «Шажарайи хоразмшоҳий» асарида Абулғозихон ҳақида маълумот бериб кетади.

Абулғозихон,— дейди Баёний,— бир тарих битиб унга «Шажарайи турк» деб исм қўйди, бу киши тибилмида ҳам моҳир экан.

Мен,— дейди Баёний,— у кишининг «Манофиъ ал инсон» деган тибга онд бир форсча таснифларини кўрдим.

Ҳозир Шарқшунослик институтида бу асарнинг ўзбек тилидагиси мавжуд (инв. № 4701). Бу асар аввал ўзбекча ёзилиб, кейин форсчага таржима қилинганми ё олдин форсча ёзилиб, кейин ўзбекчага таржима қилинганми, бизга номаълум.

Китоб тўрт бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда яқка ҳолда ишлатиладиган ҳамда мураккаб дорилар ҳақида фикр ва мулоҳазалар баён қилинади. Иккинчисида касалга даво бўладиган мураккаб дорилар, учинчисида эса, касалга даво бўладиган умумий дориларга тўхталади.

Асарнинг тўртинчи бўлими бошқаларидан фарқли: бунда тибга алоқали олим ва ҳақимларнинг фикр ва насиҳатлари, донишмандларнинг ҳикматли сўзлари баён қилинади.

Китобнинг тили ҳам анча содда, кўринишдан, Абулғози бу асарни ёзишда халқ медицинасига анча суянган. Абулғозининг «Шажарайи турк» асари Ўрта Осиё тарихини чуқур ўрганишда катта аҳамиятга эга. Бу асар бир неча бор чет тилларга ҳам таржима қилиниб, босилиб чиққан. Текширувчиларнинг фикрича, Ўрта асрларда энг содда ўзбек тилида ёзилган асарлардан бири «Бобирнома» бўлса, иккинчиси Абулғозининг «Шажарайи турк» китобидир. Абулғози «Шажарайи тарокима» (Туркманлар шажараси) асарининг ҳам авторидир. Бу — Абулғози давридаги тарихий воқеалардан ҳикоя қилувчи ажойиб китоб²⁸.

СУБХОНҚУЛИХОН

Субхонқулихоннинг тўла исми Саидмуҳаммад Субхонқулихон ибн Саиднадрмуҳаммадхон. У 1625—1702 йиллар мобайнида Бухоро амири бўлган. У «Одил подшоҳ» деган ном билан шўҳрат қозониш мақсадида саройига кўп илм аҳлларини йиғади, шу билан бирга, ўзи ҳам тиб илми билан ҳамда адабиёт билан шугулланади, «Нишоний» тахаллуси билан шеърлар ҳам ёзади.

Дарвеш ниқоби остида Ўрта Осиёга саёҳат қилган венгер шарқшуноси Вамбери, Субхонқулихон ёзган бир қўлёзма тиббий китобни Хиротда қўлга туширгани ҳа-

²⁸ Абулғозининг «Шажарайи тарокима» асарини А. Н. Кононов русчага таржима қилиб, комментарий ва асл тексти билан бирга нашр қилган. Асар номи: «Родословная туркмен», Сочинение Абул Газихана хивинского, М.—Л., 1958. Шу асар сўз бошисидида А. Н. Кононов Абулғозининг тарихий асарлари ва таржиман ҳоли ҳақида муфассал тўхталади. Абулғози таржиман ҳолига қизиқувчилар ўша китобга мурожаат қилишлари мумкин (7—32-бетлар).

қида баён қилади. Бу қўлёзма асар муқаддимасида Субхонқули қуйидагиларни ёзган: «Шунга диққат қилмоқ зарурки, аввалги замонларда ўтган ҳақимлар араб ва форс тилларида тиббий китоблар ёзиб қолдирганлар. Туркий (ўзбек — ред.) тилда ёзилган тиб китоби ҳозиргача менга учрамади. Шунинг учун мен абду, ҳақир Саидмуҳаммад Субхонқулихон ибн Саиднадрмуҳаммадхон, бу китобни ёздим. Бунда ҳар хил касалликларни даволаш чоралари кўрсатилди, шояд кўп кишилар фойдалансалар».

Субхонқулихон ўзининг «Тибби Субхоний» асарини ёзишда қадимги ҳақимлардан Гален ва Гиппократ асарларининг арабча таржимаси ҳамда Ибн Сино асарларидан фойдаланган.

«Тибби Субхоний» асари, Вамбернинг ёзишига кўра, немис тилига қилинган таржимаси билан бирга асл текст ҳам нашр қилинган.

Субхонқулихон медицинага оид «Тибби Субхоний»дан бошқа форс тилида «Ихёут тибби Субхоний» китобини ҳам ёзган. Бу асарнинг қўлёзма нусхаси (инв. №2101, 301 варақ) Шарқшунослик институтимизда сақланади. Асар саккиз бобдан иборат бўлиб, унда турли дорилар ҳақида маълумот берилади, автор ўз асарини ёзишда «Шифоул алил»дан кенг фойдаланган.

Шунингдек, Субхонқулихон даврида тибга оид кўп асарлар араб тилидан форс ва ўзбек тилига таржима қилинади ва қайтадан кўп нусхаларга кўчиртирилади. Медицина соҳасини ривожлантириш мақсадида 1697 йили Бухорода «Буқъан дор аш шифо» номли 18 хужрали мадраса бино қилинади, бу ерда мутахассислар дарс беради. «Дор аш шифо» қошида касалхона, амбулатория ва дорихона ҳамда кутубхоналар бўлган. Дорихонада дори тайёрловчи иккита ходим ишлаган. «Дор аш шифо» харажатлари вақфдан келадиган даромад ҳисобидан йилига 40 минг танга миқдорида тайин қилинган эди.

Субхонқулихон фолга оид «Рамали Субхоний» (ЎзФА ШИ, инв. №4260) номли асар ҳам ёзган. Унинг фармонига, биноан, «Фатовой Субхоний» номли фатволар тўплами ҳам ишлаб чиқилган.

ҲОЗИҚ

Ҳозик ҳам шоир, ҳам табиб бўлган. Унинг тўла исми Жунайдуллоҳ ибн Исломшайх Ҳозикдир.

Ҳозик замонасининг дурустгина шоири, тарихчиси ва табиби бўлган. Асли Хиротдан бўлиб, XIX асрнинг бошларида Бухорога келиб қолган. Бу ҳақда Қори Раҳматуллоҳ Бухорийнинг «Тухфат ал аҳбоб фи тазкират ал асҳоб» (Дўстлар ҳақида зикр қилинган сеvimли соvға) асарида эслатиб ўтилади. Жунайдуллоҳ Махдум,— дейди у,— Бухорога келиб кўпчилик томонидан ҳурмат ва эҳтиромга сазовор бўлди, ҳатто бунга Бухоро улугларини ва фозилларини ҳасад қилаллиган ҳам бўлдилар. Ҳозик,— дейди у давом этиб,— бу ерда табиблик илмида зўр маҳорат кўрсатиб, Ҳозик (моҳир, уста, билармон табиб) деган тахаллус олди.

Ҳозик Чағминийнинг медицинага оид «Қонунча» деган асарини шарҳлаган. Бу шарҳ «Таҳқиқ ал қавоид» номи билан машҳур. Ҳозикнинг бу асари форс тилида бўлиб, у буни 1822 йилда Бухорода ёзган.

Тошкентда, Шарқшунослик институтидаги нусхаси (инв. № 1306, 229 varaқ) 1899 йилда кўчирилган. Асарнинг шу институт фондида сақланаётган иккинчи бир нусхаси 1865 йили, яъни Ҳозик вафотидан 23 йилча кейин кўчирилган (инв. № 6794; 188 varaқ). Кейинчалик Ҳозик Қўқон шаҳрида яшайди. Унинг ўзбекча, тожикча шеърлари ўша давр мажмуалари ва баёзларига киритилган бўлиб, шеър муҳиблари тарафидан севилиб ўқилган.

Ҳозик Қўқонда ҳам кўп туролмайди, ундан Хоразмга боради. У ерда илм аҳллари билан бирга суҳбатлар қуради, одамларни даволайди. Бу пайтда, яъни 1829 йилда йирик тарихчи Мирхонднинг «Равзату ас Сафо» (Софлик боғи) деган асарини таржима қилаётган Мунис Хоразмий вафот этиб қолади. Кейин бу ишни давом эттириш Ҳозикқа топширилади.

Ҳозик рост сўзлашдан ҳеч қайтмайдиган, ўз фикри ва мулоҳазасини билдиришга жуда ҳам доvюрак бўлган.

Ўша пайтларда Хоразм хони бир ҳаммом қурдирган экан. Бу воқеа ҳар томонга овоза қилиниб, хоннинг кўп маддоҳлари унга бағишлаб мадҳиялар тўқнишган, уни кўкларга кўтариб мақтаганлар; ҳаммомни хоннинг

лутф-марҳаматининг ажойиб нишонаси деб таърифлаганлар. Хоннинг таклифига кўра, Ҳозиқ ҳам бориб, ҳаммомни кўриб, ўз фикрини билдиради. Ҳаммом яхши, — дейди Ҳозиқ — аммо унга тушган киши ўзи билан чироқ, оёқ кийими, иссиқ тўн ва қуръон олиб кириши керак. Чироқ ҳаммомни ёритишга, оёқ кийими сирғаниб йиқилиб тушмасликка, иссиқ тўн совуқ қотмасликка, қуръон эса бу ҳаммомга иккинчи марта кирмаслик учун қасам ичишга керак бўлади²⁹.

Албатта, Ҳозиқнинг бу фикри хушкўнглили билан қабул қилинган эмас. Бундай ўткир фикри учун у кўп балоларга гирифтор бўлган. Кейинчалик Ҳозиқ Хоразмдан Қўқонга қайтади. У «Юсуф-Зулайҳо» деган дoston ҳам ёзган. Унинг бу достони қўлёзмаси Тошкентда, Шарқшунослик институти фондида (инв. № 1064) сақланмоқда.

1842 йили Бухоро амири Насрулло Қўқонга бостириб келади. Қўқон талон-торож қилинади, хони — Муҳаммад Али дорга осилади, биргина бу эмас, жуда кўп бегуноҳ аҳоли ҳам Насрулло қирғинига учрайди. Амир Насрулло Қўқонни ўзига қаратиб, қанча-қанча ҳунарманд ва олимларни асир сифатида олиб кетади. Асирлар ичида Ҳозиқ ҳам бўлади. Унинг ўткир шоирлигини билган амир барча аъёнларини йиғиб, улар олдида Қўқонда эришган ғалабаси ҳақида бир байт шеър айтишни сўрайди. Ҳозиқ Амир Насрулло, унинг лашкарбошилари ва бошқа кўп амалдорларидан ҳам ҳайиқмай, шундай дейди:

Буриди бар қадн худ аз маломат,
Либосе то ба домони қиёмат.

(Ўз қаддингга то қиёматгача устингдан тушмайдиган маломатлардан кийим тикиб олдинг).

Шоирнинг бу мисралари амир қулоғига ўқдай санчилади, аммо нечундир амир дами ичига тушиб, индамай қолади. Кейин Ҳозиқ кечаси Шаҳрисабзга қочади, чунки бу вақтда Шаҳрисабз Бухоро амири ўзига бўйсундира олмаган, мустақил шаҳар эди. Ҳозиқ бу ерда табиблик билан машғул бўлади.

Лекин шоир ҳажвига дуч келган Амир Насрулло тинч ётолмайди. Амир хат ёзиб, Ҳозиқни Бухорога ча-

²⁹ А. Қ а ю м о в, Ҳозиқ, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1957, 15-бет.

қиртиради, лекин у: «Хузурингда бўлишим табиатинг ранжишига сабаб бўлди. Сенга яна малол келадиган иш қилмай деб нари юрибман»,— деган мазмунда бир фард ёзиб юборади. Шунда ҳам бўлмагач, Амир Шаҳ-рисабзга махсус одамлар юбортириб, Ҳозикнинг боши-ни танидан жудо қилиб келтиртиради. Унинг бошсиз танасини Китоб шаҳари аҳолиси, у ердаги улуғ киши-лар иштирокида шаҳарнинг кунчиқар томонига дафн қи-ладилар.

Бу воқеа 1843 йили бўлади.

Ҳозик тақдири шундай фожиали тугайди³⁰.

АҲМАД ДОНИШ

Бу йирик маърифатпарвар 1827 йили Бухорода туғи-лади. Ешлик чоғларидаёқ илмга қаттиқ берилиб, ада-биёт, табобат, рассомлик, астрономия, музикачилик, хаттотлик каби бир неча соҳадан хабардор олим бў-либ етишади. Аҳмад Калла (Донишни «Аҳмад Калла», «Аҳмад Махдум» ёки «Аҳмад Махдум Дониш» деб ҳам юритишган) аниқ фанлар билан қизиқа бошлаб, мате-матика, геометрияни ҳам яхши ўрганади, тарих ва фал-сафа билан анча шуғулланади. Албатта, у бу соҳада ўзидан олдин ўтган буюк мутафаккир олимлар — Ибн Сино, Беруний, Улуғбек, Навоий, Бедилларнинг ажойиб асарларидан баҳраманд бўлган.

Садриддин Айнийнинг таъкидлашича, Дониш мате-матик, муҳандис ва астроном бўлиб, калласи катта бўл-гани учун уни Аҳмад Калла деб юритишар экан.

Дониш 1856 йилда Бухоро амири элчилари қатори Петербургга боради. Бу саёҳат мутафаккирга катта таъсир кўрсатади. У яна икки марта Петербургга бо-риб, у ерда рус маданияти билан танишади, Москвада бўлади.

Аҳмад Донишнинг энг машҳур асари «Наводирул вақое» (Нодир воқеалар)дир. Бу асарнинг Тошкент нусхаси (қўлёзма № 2095) 1910 йилда кўчирилган бў-либ, ҳажми 368 varaқ. Совет даврида бу асарни М. Абду-

³⁰ Бу ҳақда тўлароқ маълумот олмоқчи бўлган кишилар Азиз Қаюмовнинг «Ҳозик» деган асарига қарасин, ЎзФА нашриёти, Тошкент, 1957;

Китоб охирида Ҳозик шеърларидан намуналар ҳам илова қи-лингган.

раҳмонов ўзбек тилига таржима қилган, 505 саҳифа (инв. № 23). Бу асарида Аҳмад Дониш ота-онанинг болалари билан бўладиган муносабати, болаларни назорат қилиш, ўша давр қози-уламоларининг кирдикорлари, поз-пеъматларнинг моҳияти, кенот тарихи, севги ва муҳаббат моҳияти, руҳнинг моҳияти ва унинг жием билан алоқаси каби қатор масалаларни ўртага ташлаб, буларга оид фикр ва мулоҳазаларини билдириб кетали. Ундан кейин Донишнинг «Таржиман аҳволи амирони Мангития» (Мангит амирларининг тарихи) деган асари ҳам бор. Дониш бу асарида амирнинг халқ билан, давлат аппаратида ишлайдиган амалдорлар, ҳарбийлар билан муносабати қандай бўлиши, ҳокимият ишларини қайси усулда олиб бориши кераклиги каби тартиб-интизом ҳақида фикр юритади. Бу асарини 1933 йили Ибодулла Одилов кўчирган, ҳажми 79 varaқ.

Тошкентда, Шарқшунослик институтида Донишнинг ўз қўли билан ёзилган бир қанча асарлари сақланади. Бу асарлардан Донишнинг тарихий ва фалсафий масалаларга ҳамда маълум бир масалага қай йўсунда ёндашганлигини, унинг фикр ва мулоҳазаларини билиш мумкин.

Аҳмад Дониш аниқ фанларга оид ҳам бир нечта асар ёзган. Шарқшунослик институтида унинг «Жадвали соати тулуъ ва гуруби шамс» (Кун чиқиш ва ботиш соатлари жадвали; инв. № 5095), «Тақвими соли асб» (От йилининг календари; инв. № 5095), «Рисола фи амали кура» каби асарлари сақланади. Донишнинг астрономияга оид фикрлари юқоридаги институтда сақланаётган «Манозир ал кавокиб» асарида акс этган. Бу асар 1886 йилда кўчирилган (инв. № 2941, ҳажми 145 varaқ). Донишнинг ўз қўли билан ёзилган яна бир «Фавоиди мутафарриқа дар илми нуҷум» (инв. № 2247/IV) деган асари ҳам бор. Бу асарнинг ҳажми 43 varaқ.

Дониш ўзининг бу соҳадаги асарларида табиат ҳодисаларини илмий асосда англамоқни ўртага ташлайди. Ер шакли, сайёралар ҳаракати, қуёш тутилиши, ер қимирлаши каби табиат ҳодисаларини кузатиб, улар ҳақида ўзининг қимматли мулоҳазаларини қолдирди. Айниқ, Аҳмад Донишнинг бир гал ой тутилишини олдинроқ одамларга айтгани, улар олдин бунга ишонмай, сўнгра томга чиқиб кузатишгани, ой тутилгандан кейин,

Дониш, фалон вақтда тугилиш тўхтайдигани ва ўша вақтда воқеа Аҳмад Дониш айтгандай бўлганлигини ҳикоя қилади. Донишнинг бу фикрига одамлар ҳайратда қолган.

Ой ва қуёш тугилиши илоҳий бир иш эмас,— деб ёзади олим,— балки табиий, қонуний бир ҳолатдир, у фақат фазода сайёралар ҳаракатларининг ўзгариши натижасидир. Сайёралар ҳаракатини билган одам ой билан қуёшнинг тугилишини олдиндан айта олади.

Ўша даврда диний мутаассиблар Донишни ҳатто «кофир» га ҳам чиқариб қўйишган. Лекин у руҳонийларни, амир ва унинг амалдорларини қаттиқ танқид қилди. Қаранг: «Мафрит ҳокимлари идора ишларини ўз қўлларига киритиб олдилар, кўнгиллари истаган ҳамма нарсани ўзбошимчалик билан ўзлариники қилиб олдилар: тул хотинларнинг ўчоғидан ўтини, омборлардан эса насиба—донларини ўғирладилар, буларнинг ҳаммасини ўз нафсларига урдилар ва бузуқчиликка сарфладилар. Ҳукмрон мулкдорлар орасида ичкиликбозлик, қиморбозлик, маиший бузуқлик авж олди, камбағал кишилар эса ўзларини қаёққа уришларини билмасдилар. Деҳқонлар ва шаҳар меҳнаткашлари солиқлар ва азоб-уқубатлар сиртмоғида жафо чекиб, нафас ҳам ололмасдилар.

Амир ва вазир, руҳоний-уламолар ва амалдорлар—ҳаммаси бир тўда каллакесарлар бўлиб, бир-бирларининг қўлларига сув қуйишади. Сен, китобхон, ҳақгўй кишиларнинг паноҳи — амирнинг ўзи қанақа одам, султон ҳам қанақа одам, деб сўрарсан. Бундай назар солсанг, кўрасан: бузуқи ва золим, қози калон эса — очкўз ва мунофиқдир; виждонсиз раис ҳам худди шунақа, миршаб—полиция бошлиғи ҳам доим маст, қартабоздир, у катта йўлдаги ҳамма ўғрилар ва каллакесарларнинг саркардаси»³¹.

Аҳмад Дониш хаттотлик билан ҳам кун кўрган. Унинг бу хусусда қилган ишларидан бир қанча намуналар шу Шарқшунослик институтимизда сақланади.

³¹ Аҳмад Дониш, Навоидирул воқоес, 80-бет, ЎзФА ШИ китоб фонди, инв. №814. Биз бунга ўз асаридан бу парча таржимасини келтирган профессор Иброҳим Мўминовнинг китобидан олдик. Иброҳим Мўминовнинг «Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг ривожланиш тарихидан (XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошлари)» деган асарига қаранг, Тошкент, 1960.

Институтда 344 варақли (инв. № 373) бир қўлёзма бор. Бу асар йирик мутафаккир Мирза Абдулқодир Бедилнинг «Чаҳор унсур» ва «Нукот» асаридир. Бу асарни Дониш 1880 йилда кўчирган ва унга «Чаҳор унсур маа нукоти Бедил» (Бедилнинг «Чаҳор унсури» билан «Нукоти») деб ном қўйган.

Дониш, бундан ташқари, Ҳилолийнинг «Шоҳ ва дарвеш» (инв. № 2349), Ҳусайн Вонзинг «Анвари Суҳайлий» (610 варақ, инв. № 2283), «Лавойиҳ ал қамар» (инв. № 460; 134 варақ) ҳамда «Солномаи Ҳаким Термизий» (инв. № 591/II), «Ихтиёрот» (инв. № 591/III), Муҳаммад Тоҳир ибн Абулқосимнинг «Ажойиб ат табақот» асари каби 20 га яқин асарни кўчирган. Бу асарлар ҳам Дониш дунёқарашини белгилашда маълум аҳамият касб этади.

Аҳмад Дониш Ўрта Осиё халқининг кейинги асрларда етишган йирик вакили, олим ва мутафаккиридир. У кишиларни илм-фанга чорлади, санъат-маърифатга йўллади. Бу йўлда ўзи дуруст намуна кўрсатди.

Аҳмад Махдум Дониш 1897 йилда Бухорода вафот этди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	8
Урта осиелик машҳур олимлар	
Муҳаммад Хоразмий	13
Абул Аббос Фарғоний	16
Ҳаким Термизий	18
Фаробий	28
Сугоний Устурлобий	28
Қамарий	30
Ибн Сино	41
Абу Райҳон Беруний	57
Абу Наср ибн Аъроқ	57
Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Юсуф ал Хоразмий	58
Абул Ҳаким Муҳаммад ибн Абдулмалик ас Солиҳ ал Хо- размий ал Қосий	58
Илоқий	60
Маҳмуд Қошғарий	63
Журжоний	64
Замахшарий	67
Самъоний	68
Абдураҳмон Ҳасан Алқутгоний Марвазий	69
Ҳаким Азрақий	69
Қалонасий	69
Юсуф Саккокий	71
Шамсуддин Самарқандий	71
Нажибуддин Самарқандий	72
Алоул Бухорий	72
Чағминий	74
Мирсайид Шариф	75
Бурхонуддин Нафис ибн Аваз Қирмоний	76
Ғиссуддин Жамшид ибн Масъуд ал Қошй	77
Улуғбек	81
Қозизода Румий	82
Али Қушчи	84
Жамолуддин Жаъфар ибн Ҳусайн Термизий	85
Ҳусайн ибн Ҳусайн Хоразмий	85
Фаҳруддин Хўжандий	85
Султонали табиб Хуросоний	87
Юсуф ибн Муҳаммад ибн Юсуф табиб	89
Убайдулло ибн Муҳаммад Юсуф	91
Абулғозихон	92
Субхонқулихон	94
Ҳозик	94
Аҳмад Дониш	96